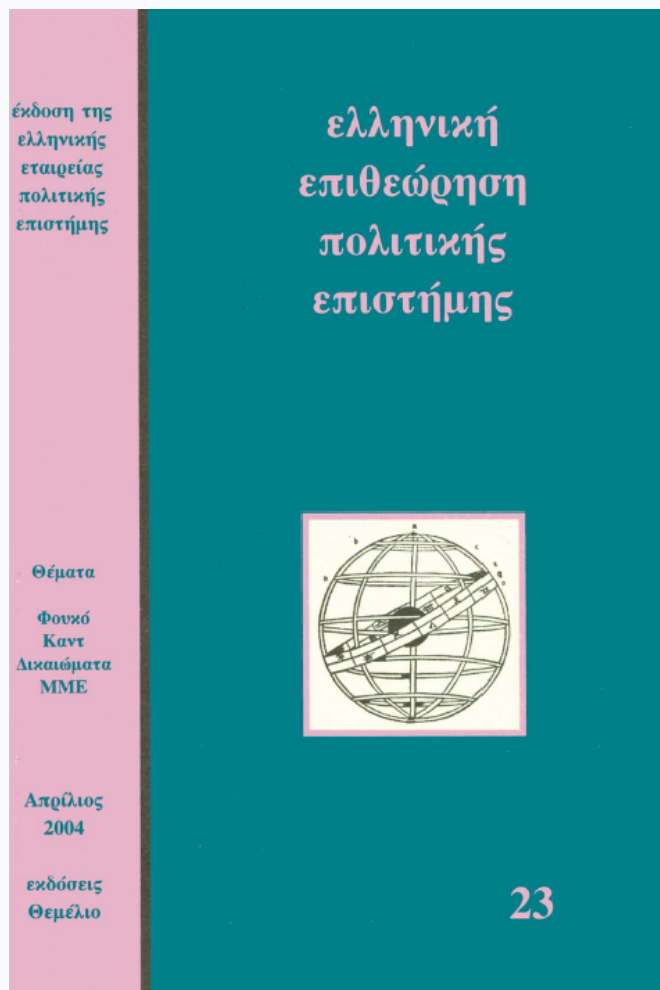

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 23, Αρ. 1 (2004)

Κοινωνική ενσωμάτωση και οικονομική πολιτική στα χρόνια της δικτατορίας στην Ελλάδα, 1967-1974: ο ειδικός ρόλος του αγροτικού τομέα

Βασίλης Πατρώνης, Παναγιώτης Λιαργκόβας

doi: [10.12681/hpsa.14735](https://doi.org/10.12681/hpsa.14735)

Copyright © 2017, Βασίλης Πατρώνης, Παναγιώτης Λιαργκόβας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πατρώνης Β., & Λιαργκόβας Π. (2017). Κοινωνική ενσωμάτωση και οικονομική πολιτική στα χρόνια της δικτατορίας στην Ελλάδα, 1967- 1974: ο ειδικός ρόλος του αγροτικού τομέα. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 23(1), 107–137. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14735>

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1967-1974: Ο ΕΙΔΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ

Το άρθρο αυτό εξετάζει την οικονομική πολιτική που ακολουθήθηκε κατά τη διάρκεια της επτάχρονης δικτατορίας στην Ελλάδα. Διαπιστώνεται ότι αυτή ουσιαστικά συνέχισε και ολοκλήρωσε τη διαδικασία της ταχείας εκβιομηχάνισης, που είχε αρχίσει νωρίτερα. Στόχος του καθεστώτος ήταν οι γρήγοροι ρυθμοί βιομηχανικής ανάπτυξης με κύριο μοχλό το ξένο κεφάλαιο και την ιδιωτική πρωτοβουλία και την υπαγωγή του αγροτικού τομέα στον ρόλο «συμπληρώματος» της αναπτυξιακής διαδικασίας.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Βασική σύλληψη της αναπτυξιακής στρατηγικής των συντηρητικών κυβερνήσεων στη μεταπολεμική Ελλάδα υπήρξε η γρήγορη εκβιομηχάνιση με κύριο μοχλό το ξένο κεφάλαιο και την ιδιωτική πρωτοβουλία και την υπαγωγή του αγροτικού τομέα στον ρόλο «συμπληρώματος» της αναπτυξιακής διαδικασίας. Την πολιτική αυτή ανέλαβαν να συνεχίσουν και οι υπεύθυνοι της αγροτικής πολιτικής της δικτατορίας, οδηγώντας την στις ακραίες συνέπειές της. Πράγματι, οι τιμές των βασικών αγροτικών προϊόντων διατροφής «πάγωσαν» στη διάρκεια της επτάχρονης δικτατορίας, ενώ

* Ο Βασίλης Πατρώνης είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πατρών και ο Παναγιώτης Λιαργκόβας είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τον συντονιστή έκδοσης του περιοδικού και τους δύο ανώνυμους κριτές για τα πολύτιμα σχόλιά τους σε προηγούμενη μορφή αυτού του άρθρου. Τυχόν λάθη ή παραλείψεις βαρύνουν αποκλειστικά τους συγγραφείς.

οι τιμές των αγροτικών πρώτων υλών έμειναν σχετικά στάσιμες. Η πολιτική φτηνών μέσων διατροφής επέτρεψε την καθήλωση του εργατικού μισθού σε χαμηλά επίπεδα, άρα και την αύξηση των περιθωρίων κέρδους των επιχειρήσεων. Τέλος, σημαντική μεταφορά αγροτικού πλεονάσματος λάμβανε χώρα και μέσα από την πώληση βιομηχανικών εισροών στη γεωργία (μηχανήματα, λιπάσματα, κλπ.) εξαιτίας της ταχύτερης αύξησης της τιμής αυτών των προϊόντων σε σύγκριση με τις τιμές των αγροτικών. Ταυτόχρονα, η περιοριστική εισοδηματική και κοινωνική πολιτική στην ύπαιθρο συνδυαζόταν με κινήσεις καθαρά δημαγωγικού χαρακτήρα, όπως η διαγραφή των αγροτικών χρεών το 1968 (ύψους 7,5 δις δρχ.).

Με την πτώση του δικτατορικού καθεστώτος, το 1974, φάνηκε ότι τα μεγάλα διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής γεωργίας όχι μόνο δεν είχαν προωθηθεί αλλά, αντίθετα, είχαν επιδεινωθεί. Η συρρίκνωση του αγροτικού τομέα και η καθήλωση των αγροτικών εισοδημάτων ήταν τα αποτελέσματα μιας πολιτικής που, τελικά, είχε μεγαλύτερο κόστος για την αγροτική ανάπτυξη από το όφελος των άλλων κλάδων και συνολικά της εθνικής οικονομίας.

Η επόμενη ενότητα εξετάζει την οικονομία και την οικονομική πολιτική κατά την περίοδο 1967-74. Οι ενότητες 3 και 4 ασχολούνται με τον ρόλο του αγροτικού τομέα πριν και μετά τη δικτατορία, ενώ η τελευταία ενότητα παρουσιάζει κάποια συμπεράσματα.

2. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ (1967-1974)

Η επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας τον Απρίλιο του 1967 δημιούργησε νέες συνθήκες άσκησης πολιτικής στον οικονομικό τομέα, αφού η κοινωνική συναίνεση εξασφαλιζόταν πλέον με αυταρχικές μεθόδους. Ταυτόχρονα, όμως, η πολιτική των συνταγματαρχών στον χώρο της οικονομίας εμφάνιζε και στοιχεία συνέχειας με την ασκούμενη ως τότε οικονομική πολιτική.¹ Άλλωστε, το

1. Είναι φανερό ότι κάθε προσπάθεια ανάλυσης της οικονομίας που περιορίζεται στα στενά όρια της επταετίας 1967-1974, δεν μπορεί παρά να είναι ατελής. Όπως επισημαίνει ο Γ. Δερτιλής, «Η Ιστορία που χάνεται», *Το Βήμα της Κυριακής*, 23 Νοεμβρίου 1997, σ. 35, «η Ιστορία δεν τεμαχίζεται σε επταετίες. Μια "Ιστορία της Δικτατορίας", που θα άρχιζε το 1967 και θα τελείωνε το 1974, δεν θα ήταν επιστημονικά εφικτή και αξιόπιστη». Αναπόφευκτα, λοιπόν, η μελέτη της οικονομικής πολιτικής της δικτατορίας δεν μπορεί παρά να γίνει στο πλαίσιο της συνολικότερης οικονομικής πολιτικής της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου,

νέο πλαίσιο που επέβαλε η δικτατορία μπορεί να ήταν ασφυκτικό από πολιτική άποψη, όχι όμως και από οικονομική.

Βασική επιδίωξη του νέου καθεστώτος, όταν σταθεροποιήθηκε στην εξουσία, ήταν να επιτύχει ταχύρρυθμη οικονομική ανάπτυξη προκειμένου κυρίως να εξασφαλίσει ευρύτερη νομιμοποίηση αλλά και για λόγους πολιτικών εντυπώσεων (ώστε να ξεπεράσει τους ρυθμούς ανάπτυξης της κοινοβουλευτικής περιόδου). Διευρύνθηκαν τα κίνητρα για επενδύσεις, ιδίως στον τουρισμό και στις κατασκευές, παραγράφηκαν τα αγροτικά χρέη και καθιερώθηκαν φορολογικές διευκολύνσεις και απαλλαγές για το ξένο επενδυτικό κεφάλαιο αλλά και για το ελληνικό εφοπλιστικό κεφάλαιο.

Τον Δεκέμβριο του 1967, ο τότε υπουργός Συντονισμού Μακαρέζος, κάνοντας επίδειξη οικονομικού σχεδιασμού, παρουσίασε το πρώτο Πενταετές Σχέδιον της δικτατορίας (1968-1972) το οποίο έθετε πραγματικά φιλόδοξους στόχους, προβλέποντας ότι η ταχεία αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής κατά 11,4% ετησίως και η εισροή ξένων επενδυτικών κεφαλαίων ύψους 10 δις δρχ. κάθε χρόνο, θα οδηγούσαν στην αύξηση του εθνικού εισοδήματος κατά 7,5%-8,5% ετησίως. Παρουσιάζοντας το σχέδιο αυτό ο Μακαρέζος τόνιζε: «Η φιλοσοφία της οικονομικής πολιτικής της Εθνικής Κυβερνήσεως συνοψίζεται εις δύο λέξεις: ατομική πρωτοβουλία. Όλα τα μέτρα τα οποία έλαβεν η Εθνική Κυβέρνησις έτεινον και τείνουν προς αυτήν την κατεύθυνσιν, να ενθαρρύνουν δηλαδή την ιδιωτική πρωτοβουλία».² Άλλωστε, ευθύς εξαρχής το Πρόγραμμα ξεκαθαρίζει την κοινωνική φιλοσοφία των εμπνευστών του: «Το Πρόγραμμα βασίζεται εις την ενίσχυσιν του ρόλου της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και την αποτελεσματικωτέραν λειτουργίαν των ελευθέρων οικονομικών θεσμών».³ Ο οικονομικός ρόλος του κράτους

ενώ οι συνέπειές της επηρέασαν και τις οικονομικές επιλογές της μεταπολιτευτικής περιόδου.

2. Βλ. Σ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία της Δικτατορίας*, Καπόπουλος, Αθήνα 1975, τόμ. Ισ, σ. 348.

3. Και συνεχίζει: «Το παρόν Πρόγραμμα είναι κατ' εξοχήν ενδεικτικόν διά τον ιδιωτικόν τομέα της οικονομίας. Τούτο είναι απολύτως δικαιολογημένον, καθ' όσον η αποτελεσματική λειτουργία των ελευθέρων οικονομικών θεσμών αποτελεί [...] το καταλληλότερον μέσον προωθήσεως της οικονομικής αναπτύξεως της χώρας. Ο αυστηρός και λεπτομερής σχεδιασμός της δραστηριότητος των δημοσίων και ιδιωτικών φορέων αντιβαίνει τόσο προς την γενικωτέραν φιλοσοφικήν τοποθέτησιν της Κυβερνήσεως όσον και προς το καλώς νοούμενον συμφέρον

περιορίζεται στην ενίσχυση και υποβοήθηση της ιδιωτικής επιχειρηματικής πρωτοβουλίας: «η άμεσος κρατική δράσις περιορίζεται εις τους τομείς παροχής υπηρεσιών οικονομικής και κοινωνικής υποδομής και την ανάληψιν επιχειρηματικών πρωτοβουλιών, μέσω οργανισμών λειτουργούντων επί τη βάσει αυστηρώς επιχειρηματικών κριτηρίων (ΕΤΒΑ, κλπ.), μόνον προκειμένου περί έργων βασικής σημασίας διά την συμπλήρωσιν της παραγωγικής βάσεως της οικονομίας και υπό την προϋπόθεσιν ελλείψεως σχετικού ιδιωτικού ενδιαφέροντος».⁴ Πράγματι, στην περίοδο 1968-1973, το σχετικό μερίδιο του κράτους στην οικονομία (μετρούμενο με το ποσοστό επί τοις εκατό των δαπανών επί του ΑΕΠ) μειώθηκε από 28% σε 24,8%. Το χαρακτηριστικό αυτό είναι απόλυτα φυσιολογικό, δεδομένης της οικονομικής και κοινωνικής φιλοσοφίας των δικτατορικών κυβερνήσεων, που ευνοούσε τον ιδιωτικό τομέα και περιόριζε το κράτος στις κλασικές του λειτουργίες.

Η ισορροπία ανάμεσα στο κράτος και την αγορά μετατοπίσθηκε προς όφελος της τελευταίας και οι νέοι κυβερνήτες παρουσιάστηκαν ως «οι μόνοι εγγυητές της τάξης και της ασφάλειας και, συνεπώς, και των δικαιωμάτων της ιδιοκτησίας και της ιδιωτικής επιχείρησης»,⁵ διοικώντας την οικονομία «με ένα πνεύμα χαλαρού *laissez-faire*»⁶ και έχοντας εξασφαλίσει –χάρη στο κλίμα τρομοκρατίας και στις διορισμένες διοικήσεις– την ανοχή των συνδικάτων και των συλλογικών οργανώσεων των εργαζομένων. Λίγες μέρες μετά το πραξικόπημα, ο υπουργός Εργασίας της δικτατορίας Λέκ-

της Χώρας». Βλ. Υπουργείον Συντονισμού, *Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος 1968-1972*, Υπ. Συντονισμού, Αθήναι 1968, σ. 5-7.

4. Στο ίδιο, σ. 8. Σε άλλο σημείο υπογραμμίζεται: «Η επιτυχία του προγράμματος ουδόλως βασίζεται εις την χρησιμοποίησιν αμέσων και λεπτομερών ελέγχων της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Αντιθέτως, βασικών χαρακτηριστικών του Προγράμματος αποτελεί η προβλεπόμενη αταλλαγή της οικονομίας εκ των υφισταμένων αναχρονιστικών θεσμών και ελέγχων και η εισαγωγή αποτελεσματικών κινήτρων και συστημάτων δράσεως, αποσκοπούντων ουχί εις τον έλεγχο και τον προκαθορισμόν της δραστηριότητος της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, αλλά εις την ενθάρρυνσιν και προσανατολισμόν αυτής προς τας επιθυμητάς καταστάσεις».

5. Βλ., χαρακτηριστικά, Π. Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000*, Πατάκης, Αθήνα 2001, σ. 278-279.

6. Βλ. επίσης Γ. Πεσμαζόγλου, «Η Ελληνική οικονομία μετά το 1967», στο Γ. Γιαννόπουλος - R. Clogg (επιμ.), *Η Ελλάδα κάτω από το στρατιωτικό ζυγό*, Παπαζήσης, Αθήνα 1976, σ. 139.

κας προσδιόριζε με ακρίβεια το πλαίσιο εντός του οποίου θα τίθεντο πλέον οι εργατικές διεκδικήσεις: «...Κάθε αίτημα των εργαζομένων θα εξετάζεται με πραγματικών ενδιαφέρον και θα επιλύεται αμέσως, αν βεβαίως είναι νόμιμο και δύναται να επιλυθή. Οι απεργίες απαγορεύονται, αλλά δεν θα χρειασθούν, διότι ακριβώς, κάθε δίκαιο αίτημα θα επιλύεται αμέσως».⁷

Επιδίωξη, λοιπόν, του στρατιωτικού καθεστώτος ήταν να δημιουργήσει, μέσω του καταπιεστικού μηχανισμού του, το πλαίσιο που, από τη μια, θα διευκόλυνε την απρόσκοπτη ανάπτυξη του ντόπιου και ξένου κεφαλαίου⁸ και, από την άλλη, θα αντιμετώπιζε αποτελεσματικά την ενδεχόμενη κοινωνική δυσφορία. Για τον σκοπό αυτό συνδύαζε την καταστολή με την επιλεκτική διανομή παροχών σε συγκεκριμένες παραγωγικές ομάδες προκειμένου να αποκτήσει κοινωνικά ερείσματα αλλά και να περιορίσει τις ανισότητες που δημιουργούσε το ίδιο το αναπτυξιακό μοντέλο που εφαρμόζε. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο πενταετές πρόγραμμα της δικτατορίας ανάμεσα στα μέτρα που «θα επηρεάσουν ευμενώς την διανομήν του εισοδήματος», στην κορυφή, τοποθετείται «η ενίσχυσις των δυνάμεων του οικονομικού ανταγωνισμού» και τελευταίο «η καθιέρωσις ορθολογικού συστήματος ασφαλιστικών εισφορών και κοινωνικών πόρων αφ' ενός και ασφαλιστικών παροχών αφ' ετέρου».⁹ Ακόμη και έτσι, όμως, η προσπάθειά των συνταγματαρχών να αναμορφώσουν συνολικά το κοινωνικο-ασφαλιστικό σύστημα και να δημιουργήσουν μια μορφή εθνικού συστήματος υγείας το 1970 κατέληξε σε θορυβώδη αποτυχία και σε παραίτηση του αρμόδιου υπουργού Λ. Πάτρα. Η κοινωνική τους πολιτική, πατερναλιστική και επιλεκτική, στόχευε στη διαιώνιση του καταπιεστικού καθεστώτος και στον περιορισμό της εξάπλωσης των κομμουνιστικών ιδεών στα φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού: «Όταν το 1974 αποχώρησαν από την εξουσία, άφησαν πίσω τους ένα κράτος

7. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 4 Μαΐου 1967, σ. 38.

8. Είναι χαρακτηριστικό ότι ένας από τους πρώτους νόμους που επέβαλε το στρατιωτικό καθεστώς ήταν ο ΑΝ. 147/67, που καθιέρωσε σειρά φορολογικών κινήτρων στη βιομηχανία. Σύμφωνα με τον Μακαρέζο: «Ο νόμος περί βιομηχανικών κινήτρων αποσκοπεί εις το να ενθαρρύνη την ανάπτυξιν εις τον βιομηχανικόν τομέα προβλέποντας την σύντημσιν των προθεσμιών αι οποίαι απητούντο διά να ιδρυθή μια βιομηχανία και αφαιρώντας όλα τα εμπόδια τα οποία αποτελούν τροχοπέδη διά την εγκατάστασιν μιας βιομηχανίας». (Σ. Γεργοριάδης, *ό.π.*, σ. 349).

9. Υπουργείον Συντονισμού, *Πρόγραμμα...*, *ό.π.*, σ. 26.

πρόνοιας κατακερματισμένο και άνισο, περίπου της ίδιας μορφής με εκείνο που είχαν βρεί το 1967, με τη διαφορά ότι κατά το δεύτερο ήμισυ της επταετίας 1967-1974, η ανισοκατανομή του εισοδήματος μεταξύ των πλουσίων και φτωχών νοικοκυριών είχε οξυνθεί και οι ανισότητες ανάμεσα στις μεγάλες και στις μικρότερες πόλεις είχαν επίσης διευρυνθεί». ¹⁰

Στην πραγματικότητα, οι συνταγματάρχες αποδέχτηκαν πλήρως το μοντέλο συσσώρευσης κεφαλαίου που υπήρχε και προσπάθησαν απλώς και μόνο να απομακρύνουν όλα τα εμπόδια για τη πλήρη ανάπτυξή του. ¹¹ Η πολιτική της δικτατορίας ήταν προσανατολισμένη στην τόνωση των ιδιωτικών επενδύσεων, στην προσέλκυση του ξένου κεφαλαίου ¹² και στην προώθηση των εξαγωγών, ενώ δεν προέκρινε την ανάληψη άμεσης επιχειρηματικής δραστηριότητας από το κράτος. Ο ρόλος του κράτους εξαντλήθηκε στην παροχή κινήτρων προς το ιδιωτικό κεφάλαιο, στη δημιουργία υποδομής και στην εξασφάλιση ευνοϊκού επιχειρηματικού κλίματος. ¹³

10. Δ. Σωτηρόπουλος, «Ο μπουρλοτιέρης κομμουνιστής και ο πένης και νήσις εργάτης. Η κοινωνική πολιτική της δικτατορίας», στο Γ. Αθανασάτου - Α. Ρήγος - Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές πρακτικές, Ιδεολογικός λόγος, Αντίσταση*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999, σ. 115-131, σ. 119.

11. «Οι συνταγματάρχες κατάφεραν να καρποφορήσει η διαδικασία της εξαρτημένης εκβιομηχάνισης που είχε αρχίσει πριν από αυτούς. Δεν την εγκαίνιασαν, αλλά έχοντας τη δυνατότητα να καταπνίγουν με τη βία κάθε απόπειρα διατάραξης αυτής της διαδικασίας, τη συνέχισαν με ανελέητη συνέπεια». Βλ. Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 1978, σ. 290-291. Το ίδιο σημειώνει και ο Μ. Μελετόπουλος, *Η Δικτατορία των Συνταγματάρχων*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000, σ. 453: «Στην ουσία, οι επιτελείς της Δικτατορίας, ανασυγκρότησαν και συστηματοποίησαν τους μηχανισμούς άσκησης οικονομικής πολιτικής που κληρονόμησαν από το προ-απριλιανό καθεστώς, χωρίς να αλλάξουν τη βασική κατευθυντήρια γραμμή της βιομηχανικής ανάπτυξης στα πλαίσια του διεθνούς καταμερισμού εργασίας. Άλλωστε, χρησιμοποιήσαν στα οικονομικά υπουργεία συμβούλους των κυβερνήσεων Καραμανλή και άλλα στελέχη του προ-απριλιανού καθεστώτος».

12. «Προς εξασφάλισιν της απαιτούμενης εισροής ξένου επιχειρηματικού κεφαλαίου και ευνοϊκής συνθέσεώς του, θα καταβληθή ηνξημένη προσπάθεια προς διερεύνησιν και προβολήν εις το εξωτερικόν των δυνατοτήτων επωφελέους επενδύσεως ξένου κεφαλαίου εις την χώραν». Βλ. Υπουργείον Συντονισμού, *Πρόγραμμα...*, ό.π., σ. 50.

13. «Το Κράτος ουδόλως προτίθεται να αναλάβη επενδύσεις εις τομείς τους οποίους η ιδιωτική πρωτοβουλία είναι ή δύναται να καταστή επαρκής και αποτελεσματική. Αντιθέτως, προβλέπεται η βαθμιαία περιέλευσις εις τους ιδιώτας ωρισμένων επιχειρήσεων, η υπό του Κράτους ανάληψις των οποίων κατά το παρελθόν κατέστη αναγκαία λόγω της μεγάλης σημασίας των διά την οικονομικήν ανά-

Προκειμένου, μάλιστα, να προσελκύσει κεφάλαια για βιομηχανικές επενδύσεις, το στρατιωτικό καθεστώς επέφερε αλλαγές στο θεσμικό πλαίσιο των επενδυτικών κινήτρων, εισάγοντας, για πρώτη φορά, χρηματοδοτικά κίνητρα είτε με τη μορφή της παράλληλης επιδότησης επιτοκίου δανειακών κεφαλαίων είτε με την επιδότηση των εξαγωγών.¹⁴ Η τελευταία θεσπίστηκε το 1970, είχε τη μορφή επιστροφής μέρους των τόκων για δανειακό κεφάλαιο που χρησιμοποιήθηκε στην εξαγωγική προσπάθεια και το ύψος της καθοριζόταν ανάλογα με το ποσοστό της εγχώριας προσιθιέμενης αξίας.¹⁵ Τα νέα κίνητρα ίσχυαν ανεξαρτήτως του τόπου εγκατάστασης, γεγονός που έδινε μια εξαιρετικά περιορισμένη περιφερειακή διάταξη στη βιομηχανική πολιτική. Τέλος, τα νέα χρηματοδοτικά κίνητρα ίσχυσαν παράλληλα με τα φορολογικά που έγιναν ακόμη πιο γενναιόδωρα, με συνέπεια την κατακόρυφη αύξηση των φοροαπαλλαγών των επιχειρήσεων.¹⁶

Ταυτόχρονα, ο ανοικτά καταπιεστικός χαρακτήρας του καθεστώτος αλλά και το γεγονός ότι οι οικονομικοί του εγκέφαλοι ήταν σχετικά άπειροι και αναλάμβαναν για πρώτη φορά διαχειριστικές ευθύνες τόσο μεγάλης κλίμακας, προσέδιδε στην οικονομική πολιτική της δικτατορίας και κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Καταρχάς, η δηλωμένη επιθυμία των συνταγματαρχών για προσέλκυση με κάθε τρόπο ξένων επενδυτικών κεφαλαίων στη χώρα καθώς και η απαγόρευση και του στοιχειωδέστερου κοινωνικού ελέγχου, οδήγησε τη δικτατορία στη σύναψη σκανδαλωδών συμβά-

πτιξιν και της ελλείψεως επαρκούς ιδιωτικού ενδιαφέροντος». Βλ. Υπουργείον Συντονισμού, *Πρόγραμμα...*, ό.π., σ. 117.

14. Ο Αθ. Κανελλόπουλος σημειώνει το 1973 ότι η αύξηση των βιομηχανικών εξαγωγών της περιόδου 1967-1973, «είναι αμφίβολο αν αντανακλούν ουσιώδη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας, αν ληφθή υπ' όψη η έκταση της επιδοτήσεως και οι πραγματοποιηθείσες υποτιμήσεις της δραχμής [...] Στον βιομηχανικό τομέα δημιουργήθηκε ένα σύστημα κινήτρων και απαλλαγών που έχει απομακρύνει τον τομέα αυτόν από τη διεθνή ανταγωνιστικότητα». Βλ. *Οικονομικός Ταχιδρόμος*, 24 Οκτωβρίου 1973.

15. Βλ., για περισσότερα, Μ. Καραμεσίνη, *Βιομηχανική πολιτική, Ευρωπαϊκή εννοποίηση και μισθωτή εργασία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002, σ. 158.

16. Σύμφωνα με υπολογισμούς που έκανε ο Τ. Γιαννίτσας, η αναλογία του φόρου που καταβλήθηκε από τις επιχειρήσεις προς το ύψος των φοροαπαλλαγών που επέτυχαν, ανήλθε στη περίοδο 1969-1973 στο 1:5,95, έναντι 1:0,9 στη περίοδο 1966-1968. Βλ. Τ. Γιαννίτσας, *Η Ελληνική Βιομηχανία. Ανάπτυξη και κρίση*, Gutenberg, Αθήνα 1983, σ. 21.

σεων με το ξένο κεφάλαιο. Αν και παρόμοια φαινόμενα είχαν καταγγελλθεί και κατά την προδικτατορική περίοδο,¹⁷ στη διάρκεια της επταετίας πλέον οι αποικιακού χαρακτήρα συμβάσεις με το ξένο κεφάλαιο αποτελούν καθημερινή πρακτική του στρατιωτικού καθεστώτος.¹⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι λίγες μόνον εβδομάδες μετά το πραξικόπημα, τον Μάιο του 1967, η πρώτη κυβέρνηση της δικτατορίας έσπευσε να υπογράψει έναντι υψηλότατης αμοιβής δωδεκαετή συμφωνία με την Litton, σύμφωνα με την οποία η εταιρεία αναλάμβανε να προωθήσει την ανάπτυξη δύο περιοχών της χώρας έναντι προμήθειας επί νέων επενδύσεων και κάλυψης του κόστους λειτουργίας από την ελληνική κυβέρνηση. Με τη σύμβαση που υπογράφηκε, ανατέθηκαν για πρώτη φορά σε ιδιωτική επιχείρηση και μάλιστα ξένα, λειτουργίες σχεδιασμού και ανάπτυξης περιοχών που ως τότε ανήκαν στη δικαιοδοσία του δημοσίου. Αν και η σχετική σύμβαση δεν τελεσφόρησε για άλλους λόγους, όπως επισημαίνεται σχετικά, «η περίπτωση Λίττον θα μείνει στη νεοελληνική ιστορία ως ένα πείραμα που έδειξε ουσιαστικά τα όρια τέτοιων πρωτοβουλιών και μάλιστα υπό μη ομαλές πολιτικές συνθήκες».¹⁹

Κατά δεύτερο λόγο, η προσπάθεια του οικονομικού επιτελείου να επιδείξει εντυπωσιακούς ρυθμούς ανάπτυξης αλλά και να κερδίσει τη συμπάθεια ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων οδήγησε σε ένα «πρόγραμμα ενίσχυσης και επέκτασης των πιο στείρων και αντιπαραγωγικών κλάδων της οικονομίας», σύμφωνα με την έκφραση του Σάκη Καράγιωργα. Πρόκειται για την κατασκευαστική δραστηριότητα του δημοσίου που διπλασιάστηκε στη διάρκεια της εξαετίας 1967-1972 και κατευθύνθηκε σε μικροέργα χαμηλής απόδοσης (δημόσια κτίρια, πλατείες, εξωραϊστικά έργα), αλλά και σε επενδύσεις στον τομέα των κατοικιών και του τουρισμού. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα έτη 1968 και 1969 οι πιστώσεις στον οικιστικό τομέα αυξήθηκαν κατά 62% και 44% αντίστοιχα, στον τουρισμό 39% και 33%, ενώ στο σύνολο του ιδιωτικού τομέα μόνο κατά 12% και 21,5% αντίστοιχα. Ο οικοδομικός οργανισμός της επταε-

17. Αναφερόμαστε κυρίως στις συμβάσεις του Νιάρχου «Ελληνικά Ναυπηγεία» το 1956, του Ωνάση «Ολυμπιακή Αεροπορία» (1957) και της Πεσινέ (1960).

18. Βλ. Ν. Poulantzas, *La crise des dictatures. Portugal, Grèce, Espagne*, Maspéro, Παρίσι 1975, για τη στήριξη της δικτατορίας στο ξένο κεφάλαιο, προκειμένου να επιτύχει ταχύρρυθμη οικονομική μεγέθυνση, καθώς και για τις πολιτικές προεκτάσεις αυτής της πολιτικής.

19. Βλ. Π. Καζάκος, *ό.π.*, σ. 271-272.

τίας, στη διάρκεια της οποίας οι σχετικές επενδύσεις αυξήθηκαν κατά 115%, οφείλεται κυρίως στην κατάργηση κάθε πιστωτικού περιορισμού στα δάνεια για κατοικίες. «Έτσι η οικοδομή μετατράπηκε σε “μοχλό” της οικονομικής επέκτασης και πηγή μιας στρεβλής χρησιμοποίησης των πόρων της χώρας. Αλλά συμπαρέσυρε και τη βιομηχανία, αφού οι οικοδομές χρειάζονταν τσιμέντα, άλλα υλικά οικοδομών, ξυλεία, κλπ.».²⁰

Σε μεγαλύτερα ακόμη ύψη κυμάνθηκε η δανειοδότηση τουριστικών ξενοδοχείων και εγκαταστάσεων αφού, στη διάρκεια της δικτατορίας, η συνολική χρηματοδότηση του τουρισμού εξαπλάσιαστηκε.²¹ Η υπέρμετρη χρηματοδότηση του τουριστικού τομέα προκάλεσε την αντίδραση του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ) και την οξεία διαμάχη του Συνδέσμου με τον οικονομικό «εγκέφαλο» της δικτατορίας Ν. Μακαρέζο, με αφορμή τη δημοσίευση, τον Αύγουστο του 1972, στο επίσημο Δελτίο του ΣΕΒ, επικριτικού άρθρου για την οικονομική πολιτική του καθεστώτος των συνταγματαρχών.²²

Σε ό,τι αφορά στο εξωτερικό εμπόριο, μέχρι το 1969, η εξέλιξη των εισαγωγών και των εξαγωγών ακολούθησε την προδικτατορική πορεία της. Μετά το 1970, σημειώθηκε μεγάλη αύξηση των εξαγωγών, που συνδυάστηκε με τη βελτίωση του εξαγωγικού μεριδίου του δευτερογενούς τομέα. Ωστόσο, η αύξηση των εισαγωγών υπήρξε πολύ ταχύτερη (παρά την εκστρατεία της χούντας υπέρ των ελληνικών προϊόντων) και μόνο χάρη στους συνεχώς αυξανόμενους άδηλους πόρους (αύξηση του τουριστικού συναλλάγματος, των μεταναστευτικών και ναυτιλιακών εμβασμάτων) μπορούσε να καλύπτεται το διευρυνόμενο έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου. Από

20. Στο ίδιο, σ. 270.

21. Βλ. Σ. Καράγιωργας, «Οι οικονομικές συνέπειες της στρατιωτικής δικτατορίας», στο Σπ. Παπασηλησιόπουλος (επιμ.), *Μελέτες πάνω στη σύγχρονη ελληνική οικονομία*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978, σ. 24.

22. Στο Δελτίον του ΣΕΒ της 31ης Αυγούστου 1972 δημοσιεύτηκε άρθρο με τίτλο «Το Νέον Ίνδαλμα» και με υπογραφή «Κοινός Νους», που επέκρινε την υπερβολική υπέρ του τουρισμού μέριμνα του κράτους σε βάρος των παραγωγικών κλάδων της οικονομίας. Το άρθρο αυτό, που αναδημοσιεύτηκε και από την εφημερίδα *ΕΞΠΡΕΣ*, κατέληγε με τη φράση «η Ελλάς τείνει να μετατραπεί εις έθνος ξενοδόχων». Στο άρθρο αυτό έσπευσε να απαντήσει, σε τόνο σαφώς απειλητικό, ο Ν. Μακαρέζος: «Κατά την γνώμην μας, το άρθρον τούτο δημιουργεί σοβαράν ευθύνην διά τον εντεταλμένον υπό του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων με την παρακολούθησιν και τον έλεγχον της δημοσιευομένης εις το Δελτίον ύλης».

το 1972 και μετά, εξαιτίας της αύξησης των τιμών των καυσίμων και των πρώτων υλών σε διεθνές επίπεδο, «η διόγκωση των εισαγωγών έλαβε τη μορφή χιονοστιβάδας. Τα δύο τελευταία χρόνια της δικτατορίας, οι πιέσεις στο ισοζύγιο πληρωμών έγιναν αφόρητες, γεγονός που συνέβαλε στη διόγκωση του πληθωρισμού».²³ Συνέβαλε, επίσης, στην αύξηση του εξωτερικού δανεισμού, προκειμένου να εξασφαλισθεί ο ολοένα αυξανόμενος όγκος συναλλάγματος που απαιτούσαν οι εισαγωγές. Υπολογίζεται ότι το συνολικό εθνικό χρέος της χώρας στο εξωτερικό, από 1.107 εκατομμύρια δολάρια το 1967, έφτασε τα 2.583 εκατομμύρια δολάρια το 1972 και το εξωτερικό δημόσιο χρέος από 580 εκατομμύρια δολάρια το 1968 έφτασε τα 1.250 εκατομμύρια δολάρια το 1972.²⁴

Η ραγδαία αύξηση των τραπεζικών πιστώσεων σε όλους τους τομείς, πλην της γεωργίας, οδηγούσε σε υπερθέρμανση της οικονομίας και επιτάχυνε τις πληθωριστικές πιέσεις οι οποίες ήταν ήδη διάχυτες στην παγκόσμια οικονομία, κάτι που το οικονομικό επιτελείο της δικτατορίας δεν μπορούσε ή δεν ήθελε να αντιληφθεί.²⁵ Έτσι, μετά την επίπλαστη ευημερία των πρώτων ετών, από το 1971-1972 τα προβλήματα της οικονομίας άρχισαν να γίνονται εκρηκτικά: η υπερβάλλουσα ζήτηση την οποία δημιουργούσαν οι υπέρογκες δαπάνες διοχετεύθηκε σε έναν βαθμό στην αύξηση των εισαγωγών (που στη διάρκεια της επταετίας τετραπλασιάστηκαν), στη συνέχεια όμως και σε συνδυασμό με τα αποτελέσματα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1972-73, ξέσπασε σε μια άνευ προηγουμένου αύξηση του τιμαριθμού, που στη διάρκεια του 1973 ξέπεράσε το 30%.²⁶

23. Βλ. Ευ. Χερίμογλου, «Τα οικονομικά της μεγάλης ανταπάτης», Ε-Ιστορικά, ένθετο της εφ. *Ελευθεροτυπία*, με τίτλο: *21η Απριλίου. Έργα, Ημέρες, Συνέπειες*, τχ. 79, 19 Απριλίου 2001, σ. 30.

24. Βλ. Σ. Καράγιωργας, «Οι οικονομικές συνέπειες...», ό.π., σ. 25.

25. Όπως σημείωνε ο Αθ. Κανελλόπουλος το φθινόπωρο του 1973: «Οι οικονομικές αρχές, παρασυρόμενες από την αυτοπεποίθηση των απείρων, νόμισαν ότι η οικονομική ανάπτυξη είναι απλώς πρόβλημα ποσότητας δαπανών και ενθαρρύνσεως της ζήτησης. Και για τον λόγο αυτό, χωρίς να υπολογίσουν τους διαρθρωτικούς περιορισμούς της ελληνικής οικονομίας, την μαστίγωσαν με υπέρμετρες και μη παραγωγικές δαπάνες επενδύσεως στην εντυπωσιοθηρική επιδίωξη υψηλών ρυθμών αυξήσεως του εισοδήματος». Βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 10 Οκτωβρίου 1973.

26. Η προσπάθεια του καθεστώτος να ελέγξει την έκρηξη του τιμαριθμού μέσω ενός αυστηρού συστήματος ελέγχου των τιμών οδήγησε σε φαινόμενα διπλών τιμών και μαύρης αγοράς. Είναι χαρακτηριστικό ότι ένα από τα πρώτα μέτρα που

Η τελευταία κυβέρνηση του Παπαδόπουλου και η κυβέρνηση Μαρκεζίνη επιχείρησαν να ανακόψουν το πληθωριστικό ρεύμα μειώνοντας σε μηδενικά επίπεδα τις μη παραγωγικές δαπάνες, ήταν όμως αργά. Συγκεκριμένα, μειώθηκαν δραματικά οι δαπάνες για δημόσια έργα και τα δάνεια για οικοδομές, ενώ θεσπίστηκαν πιστωτικοί περιορισμοί για το εμπόριο και τον τουρισμό. Παράλληλα, αυξήθηκαν τα επιτόκια χρηματοδότησης και επιβλήθηκε ειδικός φόρος ανά τετραγωνικό μέτρο στις νέες κατασκευές κατοικιών. Τα μέτρα αυτά είχαν ως συνέπεια τη ραγδαία μείωση της δραστηριότητας στον οικοδομικό τομέα και τους σχετιζόμενους με αυτόν βιομηχανικούς κλάδους, ενώ πλήγμα δέχτηκαν και οι τουριστικές, εμπορικές και μερικές βιομηχανικές επιχειρήσεις που αντέδρασαν με απολύσεις εργαζομένων. Η ελληνική οικονομία βυθιζόταν στον πληθωρισμό και τη στασιμότητα και το «οικονομικό θαύμα» της δικτατορίας έφθανε πλέον στο τέλος του.²⁷

Γενικότερα, η διεθνής οικονομική κρίση υπονόμεισε την προσπάθεια νομιμοποίησης του στρατιωτικού καθεστώτος, μέσω του «πειράματος Μαρκεζίνη», και συντέλεσε στη μαζική αποδοκιμασία της δικτατορίας και του αυτομετασχηματισμού της. Η οικονομική κρίση, που πήρε αρχικά τη μορφή της κρίσης της τιμής των πρώτων υλών και κυρίως του πετρελαίου, οδήγησε σε πρωτόγνωρες διακυμάνσεις για τη μεταπολεμική περίοδο (μετά την αναγκαστική κατάργηση του συστήματος του Bretton Woods), και έπληξε βαρύνοντάς το εύθραστο μεταπολεμικό μοντέλο συσσώρευσης της ελληνι-

έλαβε η κυβέρνηση Μαρκεζίνη το φθινόπωρο του 1973 ήταν η κατάργηση του μέχρι τότε ισχύοντος συστήματος ελέγχου τιμών: «Αφέθησαν δηλαδή οι τιμαί να διαμορφωθούν φυσιολογικώς βάσει του νόμου προσφοράς και ζήτησης. Αποτέλεσμα υπήρξεν η αποκατάστασις ομαλών συνθηκών εις την αγοράν, με κατάργησιν των διπλών τιμών, με επάρκειαν εις όλα τα είδη. Ταύτα δε με εν μέρει μόνον πραγματικήν επιβάρυνσιν του καταναλωτού, διότι εις την πραγματικότητα το νέον καθεστώς απλώς ενομιμοποιεί υφισταμένην κατάστασιν, αλλά ταυτοχρόνως ωδήγει εις υποβιβασμόν των παρανόμων τιμών, ενώ ο τιμάρηθμος απεικονίζε πιστώς την πραγματικότητα». Βλ. Σπ. Μαρκεζίνης, *Αναμνήσεις 1972-1974*, έκδ. Σπ. Μαρκεζίνη, Αθήνα 1979, σ. 342-347.

27. Ας σημειωθεί ότι τον Ιανουάριο του 1973 ανακοινώθηκε το δεύτερο πενταετές πρόγραμμα της δικτατορίας (το οποίο θα κάλυπτε την περίοδο 1973-1977). Οι στόχοι παρέμειναν οι ίδιοι με αυτούς του προηγούμενου πενταετούς: ο ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης υπολογιζόταν στο 8,2% στο σύνολο της οικονομίας, 11,4% στη βιομηχανία και 5,2% στη γεωργία, ενώ ο ετήσιος πληθωρισμός στο 3,5%.

κής οικονομίας.²⁸ Το τελευταίο είχε γίνει ακόμη πιο εύθραυστο, εξαιτίας της επεκτατικής, καταναλωτικής και μη παραγωγικής οικονομικής πολιτικής της δικτατορίας και οδηγήθηκε σύντομα σε καλπάζοντα πληθωρισμό, επιβάρυνση του ισοζυγίου πληρωμών, αύξηση του δανεισμού και πτώση της παραγωγής.²⁹ Επιπλέον, η ύφεση στην Ελλάδα «συνέπεσε με μιαν εντεινόμενη αίσθηση ότι υπήρχε μια αμφίβολη και εύθραυστη πλέον ανώμαλη πολιτική κατάσταση, γεγονός που ενέτεινε τις αποσταθεροποιητικές συνέπειες».³⁰ Έτσι, η κρίση σύντομα ξεπέρασε τα στενά όρια της οικονομίας και

28. Πράγματι, η ενεργειακή κρίση του 1973 προκαλώντας γενική υπερτίμηση των βιομηχανικών εισροών σε παγκόσμια κλίμακα, έπληξε καίρια την ελληνική βιομηχανία, η οποία είχε ένα από τα διεθνώς υψηλότερα ποσοστά εξάρτησης από τις εισαγωγές καυσίμων και παραγωγικού εξοπλισμού. Η ταχύτατη αύξηση των εισαγόμενων στοιχείων του κόστους παραγωγής δεν μπόρεσε να καλυφθεί ούτε από αντίστοιχη διεύρυνση των αγορών ούτε από ανάλογη αύξηση των βιομηχανικών τιμών. Παράλληλα, η παγκόσμια κρίση θίγοντας τους τομείς που εξαρτώνται άμεσα από την ευρωστία της διεθνούς αγοράς, όπως τη ναυτιλία και τα μεταναστευτικά εμβάσματα, οδήγησε σε κατακόρυφη πτώση των αδήλων εισπράξεων της χώρας, ανατρέποντας την ισορροπία στην οποία στηρίχτηκε η το μοντέλο της ελληνικής μεταπολεμικής ανάπτυξης. Για το θέμα αυτό, βλ. Β. Πατρώνης, «Κράτος και οικονομική πολιτική στη μεταπολίτευση: αντιπαράθεσεις σχετικά με τα όρια επέκτασης του Δημόσιου τομέα», στο *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στη σημερινή Ελλάδα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2002, σ. 430-443, ιδίως σ. 432-433, και G. Pagoulatos, *Greece's New Political Economy, State, Finance and Growth from Postwar to EMU*, Palgrave-MacMillan, Λονδίνο 2003, κεφ. 4.

29. Σύμφωνα με τον Σ. Καράγιωργα, η κύρια αιτία της πληθωριστικής έκρηξης θα πρέπει να αναζητηθεί, όχι τόσο στις συνέπειες της διεθνούς ύφεσης, όσο στην προηγηθείσα επεκτατική πολιτική η οποία, όχι μόνο δεν συνδέθηκε με μια μακροχρόνια αναπτυξιακή πολιτική (από την πλευρά της προσφοράς), αλλά και είχε ως αποτέλεσμα τη συσσώρευση υπερβάλλουσας ζήτησης (η οποία, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του, επταπλασιάστηκε στην περίοδο 1967-1973). Συνεπώς, ακόμη και σε ηρεμότερο διεθνές περιβάλλον, η διόγκωση του πληθωρισμού στην Ελλάδα ήταν αναπόφευκτη. Βλ. Σ. Καράγιωργα, «Οι οικονομικές συνέπειες...», *ό.π.*, 1978, σ. 25. Στο ίδιο συμπέρασμα φαίνεται να καταλήγει και η έκθεση του ΟΟΣΑ, που επισημαίνει ότι τόσο η διόγκωση του ελλείμματος, όσο και η αναζωπύρωση του πληθωρισμού σημειώθηκαν στο πρώτο εξάμηνο του 1973 και πριν φθάσουν στην Ελλάδα τα συμπτώματα της διεθνούς πετρελαϊκής κρίσης. Βλ. Έκθεση του ΟΟΣΑ περί Ελλάδος, 1975, σ. 5. Την ίδια άποψη διατυπώνει και ο Μ. Μελετόπουλος, *ό.π.*, σ. 453: «Μετά το 1972 παρουσιάστηκαν πληθωριστικά φαινόμενα, διότι η Δικτατορία τόνωσε τη ζήτηση, αλλά δεν κατόρθωσε να ενισχύσει αντίστοιχα τις παραγωγικές δυνάμεις και κατέφυγε στις εισαγωγές που ανέτρεψαν το εμπορικό ισοζύγιο. Ήδη, προ της παγκόσμιας πετρελαϊκής κρίσης του 1973, στην Ελλάδα είχε αρχίσει η ύφεση».

30. Βλ. Π. Καζάκος, *ό.π.*, σ. 287.

επηρέασε αποφασιστικά την πολιτική συγκυρία: «Η ιδεολογική φτώχεια της δικτατορίας είχε αντισταθμιστεί, μέχρι ενός σημείου, από την αύξηση των εισοδημάτων και της κατανάλωσης, που ήταν ένας από τους ουσιαστικούς παράγοντες της παθητικής στάσης απέναντι στη δικτατορία. Η οικονομική κρίση όμως έδωσε ένα τέρμα σε αυτόν τον μηχανισμό παθητικής αποδοχής. Η στρατιωτική δικτατορία έχασε το τελευταίο επιχείρημά της: τη διατήρηση της οικονομικής συνέχειας. Η ωμή βία παρέμεινε το τελευταίο της επιχείρημα».³¹ Η προσπάθεια μετασχηματισμού του καθεστώτος βρέθηκε πλέον σε αδιέξοδο, ως αποτέλεσμα του συνδυασμού της ιδεολογικής ένδειας με την οικονομική αποτυχία. Όπως επισημαίνεται σχετικά, από πολιτική άποψη, τα θεμέλια της δικτατορίας ήταν πολύ ρηχά για να επιβιώσει σε αυτή τη μεγάλη καθοδική καμπή.³²

Συμπερασματικά, οι οικονομικοί υπεύθυνοι της δικτατορίας έκαναν ό,τι ήταν δυνατόν για να ολοκληρωθεί η διαδικασία της ταχείας εκβιομηχάνισης, που είχε αρχίσει πριν από αυτούς. Έχοντας, μάλιστα, τη δυνατότητα να καταπνίγουν με τη βία κάθε αντίδραση προχώρησαν σε χαριστικές συμβάσεις προς το ξένο κεφάλαιο, αλλά και επιχείρησαν να εφαρμόσουν «μια τραγικά αντιφατική οικονομική πολιτική» (όπως τη χαρακτήρισε ο Α. Παπανδρέου στον υφυπουργό Συντονισμού της χούντας Ορλάνδο, όταν ο τελευταίος τον επισκέφτηκε στις φυλακές Αβέρωφ το 1968),³³ αφού επιχείρησαν να συνδυάσουν την οικονομική ανάπτυξη με την αντιπληθωριστική οικονομία. Τέλος, η όποια ανάπτυξη του αστικού τομέα της οικονομίας στη διάρκεια της επταετίας έγινε δυνατή χάρη στην εισοδηματική συμπίεση του αγροτικού τομέα, που υποχρεώθηκε να αναλάβει τον ρόλο τροφοδότης της ανάπτυξης των αστικών τομέων της οικονομίας.

31. Βλ. Δ. Χαράλαμπης, *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1985, σ. 295.

32. Βλ. Ν. Μουζέλης, *ό.π.*, σ. 291, που σημειώνει επίσης: «Αν η δυσαρέσκεια δεν πήρε πολύ έντονη μορφή όταν η οικονομία βάρδιζε καλά, έγινε ορατή και ισχυρότερη με την οικονομική κρίση του 1972-73. Κατά κάποιο τρόπο, η χούντα ήταν το πρώτο θύμα της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης, που έθεσε τέρμα στην επέκταση της ελληνικής οικονομίας κι έκανε τη δικτατορία να χάσει την ορμή της».

33. Βλ. Α.Γ. Παπανδρέου, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, Καρανάσης, Αθήνα 1975, σ. 390.

3. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗΝ ΠΡΟ-ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Σε όλη τη διάρκεια της περιόδου 1950-1967, ο αγροτικός τομέας είχε βαρύνουσα σημασία για την ελληνική οικονομία. Με ποσοστό 86,4% στο σύνολο των εξαγωγών της χώρας το 1955 και 73% το 1966, αποτέλεσε τον βασικό τροφοδότη της αναπτυξιακής προσπάθειας της χώρας στη μεταπολεμική περίοδο. Η συνολική αγροτική παραγωγή αυξήθηκε πάνω από 2,5 φορές στη διάρκεια αυτής της περιόδου. Η ευρεία διάδοση των λιπασμάτων, η αύξηση των αρδευόμενων εκτάσεων, η βαθμιαία εκμηχάνιση της γεωργίας επέτρεψαν αυτή τη σημαντική άνοδο της παραγωγής, που στηριζόταν σε ακόμη μεγαλύτερη αύξηση της παραγωγικότητας δεδομένης της σημαντικής μείωσης του αγροτικού πληθυσμού εξ αιτίας της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης. Ωστόσο, στη διάρκεια της ίδιας περιόδου διαπιστώνεται μια υστέρηση του αγροτικού προϊόντος σε σχέση με το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, εφόσον το τελευταίο αυξάνεται με μέσο ετήσιο ρυθμό 7%, ενώ το ακαθάριστο γεωργικό προϊόν αυξάνεται μόνο κατά 3% κατά μέσο όρο ετησίως.³⁴ Ως αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης, τα ποσοστά της συμβολής της γεωργίας στο ΑΕΠ μειώνονται διαρκώς σε αντίθεση με τη διαρκώς αυξανόμενη συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα.³⁵ Επιπλέον, η μεταποίηση αυξήθηκε στη διάρκεια αυτής της περιόδου κατά 127% ταχύτερα του γεωργικού τομέα.³⁶

Εξάλλου, η αύξηση του αγροτικού εισοδήματος κυμάνθηκε σε σαφώς χαμηλότερα επίπεδα από την αύξηση του συνολικού εισοδήματος της οικονομίας μετά τον πόλεμο. Σε σταθερές τιμές, αυξήθηκε κατά 51% στην περίοδο 1951-1960 και κατά 25% στην περίοδο 1961-1967, ενώ στις ίδιες περιόδους το συνολικό εισόδημα της οικονομίας αυξήθηκε κατά 70% και 48,5% αντίστοιχα. Ως άμεση συνέπεια αυτής της διαφοράς, προκύπτει το χαμηλό επίπεδο του κατά κεφαλήν αγροτικού εισοδήματος τόσο σε απόλυτα μεγέθη, όσο και αν εκτιμηθεί σε σχέση με το συνολικό μέσο εισόδημα. Σύμφωνα με

34. OCDE, *La politique agricole en Grèce*, Παρίσι 1973, σ. 7.

35. Έτσι, η συμμετοχή της γεωργίας στη διαμόρφωση του ΑΕΠ έπεσε από το 28,5% του 1950 στο 18,5% το 1970, ενώ η αντίστοιχη συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα αυξήθηκε από 26,5% σε 48,7% στη διάρκεια της ίδιας περιόδου. Βλ. Α. Καμαρινού, *Γεωργία και αναπτυξιακή διαδικασία στην Ελλάδα*, Αθήνα 1978, σ. 66.

36. Βλ. Γ. Κουτσουμάρης, *Γεωργική ανάπτυξη και γεωργική οικονομική πολιτική*, Αθήνα 1987, σ. 43.

σχετικούς υπολογισμούς, στην περίοδο 1950-1967 και σε σταθερές τιμές 1958, το κατά κεφαλήν αγροτικό εισόδημα αποτελούσε το μισό περίπου του μέσου κατά κεφαλή εισοδήματος του συνόλου των τομέων της οικονομίας.³⁷ Σύμφωνα με μια άλλη εκτίμηση, ενώ το 1951 το κατά κεφαλήν αγροτικό εισόδημα αποτελούσε το 83,3% του μέσου εθνικού εισοδήματος, η αναλογία αυτή έπεσε το 1961 στο 60,3% και το 1971 στο 51,1%.³⁸ Είναι, επίσης, ενδεικτικό ότι στα μέσα της δεκαετίας του 1960, το κατά κεφαλήν εισόδημα στην Αθήνα ήταν περίπου 2,5 φορές υψηλότερο από το εισόδημα στη Θράκη ή στην Ήπειρο, ενώ την ίδια εποχή στον πληθυσμό της Αθήνας, που αποτελούσε το 26% του συνολικού πληθυσμού, αντιστοιχούσε το 53% της ολικής αγοραστικής δύναμης της χώρας.³⁹

Η περιοριστική αυτή πολιτική και η δραστική μείωση των εισοδηματικών ευκαιριών εις βάρος του αγροτικού τομέα είχε ως αποτέλεσμα την έντονη έξοδο του αγροτικού πληθυσμού, που αναζήτησε την εξασφάλιση της επιβίωσης είτε στα μεγάλα αστικά κέντρα είτε στην εξωτερική μετανάστευση. Κατά την περίοδο 1951-1971, σύμφωνα με τα στοιχεία των απογραφών πληθυσμού της ΕΣΥΕ, καταγράφηκε μια έξοδος από την ύπαιθρο 1.351.117 ατόμων, από τα οποία 674.941 κατευθύνθηκαν προς τα αστικά κέντρα και 676.176 προς την εξωτερική μετανάστευση.⁴⁰ Ιδιαίτερα επλήγησαν οι ορει-

37. Βλ. Α. Καμαρινού, *ό.π.*, σ. 142-143.

38. Βλ. Ν. Βερνίκος, *Η Ελλάδα μπροστά στην δεκαετία του '80*, Εξάντας, Αθήνα 1975, σ. 116.

39. Βλ., σχετικά, Σπ. Παπασπηλιόπουλος, «Η ελληνική οικονομία πριν και μετά την τελευταία δικτατορία», στο Σπ. Παπασπηλιόπουλος (επιμ.), *Μελέτες πάνω στη σύγχρονη ελληνική οικονομία*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978, σ. 130· Β. Φίλιας, *Δοκίμια κοινωνιολογίας*, Gutenberg, Αθήνα 1974, σ. 277, και Β. Καραποστόλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1983, σ. 122-125. Ενδεικτικά αναφέρεται στο τελευταίο ότι το 1964 μόνο το 19,7% των αγροτικών νοικοκυριών διέθετε ηλεκτρικό φως και μόνο το 10,9% τρεχούμενο νερό, ενώ το 80,3% των αγροτικών νοικοκυριών χρησιμοποιούσε ως μέσο μαγειρέματος καυσόξυλα. Ακόμη και το 1974, και παρά τη σημαντική βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης που είχε στο μεταξύ επέλθει, το 40,2% των αγροτικών νοικοκυριών δεν διέθετε κανένα διαρκές καταναλωτικό αγαθό (τηλέφωνο, ηλεκτρικό ψυγείο, πλυντήριο, τηλεόραση, αυτοκίνητο).

40. Η μαζική μετανάστευση στο εξωτερικό λειτούργησε σαν πολιτική ασφαλιστική δικλείδα. Μείωσε την ανεργία στις πόλεις και, με τα εμβάσματα των μεταναστών, βελτίωσε το ελληνικό ισοζύγιο πληρωμών και ενίσχυσε το πενιχρό εισόδημα των νοικοκυριών του χωριού. Βλ. Ν. Μουζέλης, *ό.π.*, σ. 283. Το ίδιο επισημαίνει και ο Δ. Χαράλαμης, *ό.π.*, σ. 83: «Η μετανάστευση είχε θετικά αποτελέσματα για τη σταθεροποίηση της εξουσίας [...] γιατί σταθεροποίησε την κατα-

νές και απομονωμένες περιοχές στις οποίες παρατηρήθηκαν φαινόμενα ερήμωσης και μαζικής εγκατάλειψης ολόκληρων χωριών. Ο αγροτικός πληθυσμός μειώθηκε από το 47,5% του συνολικού πληθυσμού της χώρας το 1951 στο 35,2% το 1971.⁴¹ Στην ίδια περίοδο παρουσιάζεται με μεγαλύτερη ένταση η μείωση του οικονομικά ενεργού αγροτικού πληθυσμού, ο οποίος από το 53,8% το 1951, κατέρχεται στο 40,6% το 1971.⁴²

Μετά τη μετακίνηση ενάμισι περίπου εκατομμυρίου αγροτών προς τις πόλεις και το εξωτερικό, η αγροτική παραγωγή χρησιμοποιείται ως μια βάση επέκτασης για τη βιομηχανία, ιδιαίτερα στον τομέα λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων και, δευτερευόντως, των μηχανικών μέσων παραγωγής. Ταυτόχρονα, οι επενδύσεις στην οικοδομή, η αυξανόμενη σημασία των άδηλων πόρων και των εισαγωγών κεφαλαίων και η σταδιακή ανάπτυξη του τουρισμού συμπληρώνουν την εικόνα της ταχείας οικονομικής ανάπτυξης στις δεκαετίες του 1950 και του 1960.⁴³ Ας σημειωθεί πάντως, ότι το ξεπέρασμα του αγροτικού χαρακτήρα της οικονομίας συντελέστηκε σε όφελος όχι τόσο της βιομηχανίας, αλλά κυρίως του ήδη διογκωμένου τομέα των υπηρεσιών.⁴⁴

Γίνεται, έτσι, φανερό ότι στο πλαίσιο της γενικότερης οικονομικής πολιτικής και των προτεραιοτήτων που επιλέχθηκαν στην Ελλάδα της μεταπολεμικής περιόδου, το κύριο ενδιαφέρον στράφηκε

ναλωτική ικανότητα, άμεσα των εργατικών και αγροτικών στρωμάτων και έμμεσα των μεσαίων, μέσω της εξισορρόπησης του ισοζυγίου πληρωμών».

41. Αντίστοιχα ο αστικός πληθυσμός αυξήθηκε από 37,7% το 1951 σε 43,3% το 1961 και σε 53,2% το 1971 τροφοδοτώντας την εκρηκτική ανάπτυξη της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με τις απογραφές πληθυσμού της ΕΣΥΕ, το πολεοδομικό συγκρότημα της πρωτεύουσας αυξήθηκε πληθυσμιακά κατά 34,4% μεταξύ 1951-1961 και κατά 27,1% μεταξύ 1961-1971, ενώ η πληθυσμιακή αύξηση της Θεσσαλονίκης ήταν 25,8% και 46,4% αντίστοιχα.

42. Αντίστοιχα οι απασχολούμενοι στον δευτερογενή τομέα αυξήθηκαν από 19,4% σε 26,5% και στον τριτογενή από 26,8% σε 32,9%. Βλ. ΑΤΕ, *Εξελίξεις βασικών μεγεθών της αγροτικής οικονομίας*, Αθήνα 1985, σ. 81.

43. Βλ., σχετικά, Γ. Καραμπελιάς, *Κράτος και κοινωνία στη μεταπολίτευση (1974-1988)*, Εξάντας, Αθήνα 1989, σ. 70-71. Την αγροτική έξοδο συνόδευσε την ίδια περίοδο μια τεράστια μεταφορά «πλεονάσματος» στις αστικές περιοχές για την αγορά οικοπέδων και κατοικιών. Βλ. Π. Καζάκος, *ό.π.*, σ. 222, και Ν. Ματαβέγιας, *Αγροτική πολιτική και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1992, σ. 71.

44. Βλ. Κ. Βαϊτσός - Τ. Γιαννίσης, *Τεχνολογικός μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη*, Gutenberg, Αθήνα 1987, σ. 31-35.

στην ανάπτυξη της βιομηχανίας, ενώ στη γεωργία ανατέθηκε ο ρόλος του συμπληρωματικού κλάδου, που όφειλε να τροφοδοτεί τον «εθνικό» κλάδο και να συμβάλλει στην ανάπτυξη του.⁴⁵ Εξαιτίας της ψαλίδας των τιμών, αλλά και χάρη στο σοβαρό συναλλαγματικό πλεόνασμα και στο άφθονο εργατικό δυναμικό που εξασφάλιζε στους άλλους τομείς της οικονομίας, ο αγροτικός τομέας επιτέλεσε –και στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας– μερικές από τις «κλασικές» λειτουργίες που χαρακτηρίζουν τις αναπτυσσόμενες χώρες. Η μεταφορά πόρων από τη γεωργία προς τους αστικούς τομείς της οικονομίας γινόταν επίσης είτε με τη διατήρηση των κρατικών επενδύσεων στη γεωργία σε πολύ χαμηλά επίπεδα είτε με τη διαρκή χρέωση των αγροτών στην ΑΤΕ με τη μορφή δανείων, των οποίων συντριπτικό ποσοστό αποτελούσαν τα βραχυπρόθεσμα δάνεια.

Έτσι, η πλήρης κυριαρχία στο πολιτικό επίπεδο των συντηρητικών δυνάμεων κατά την περίοδο 1950-1967, η οποία εκφραζόταν σε ένα «ημι-κοινοβουλευτικό καθεστώς»⁴⁶ που επιβλήθηκε στη χώρα, έβρισκε το αντίστοιχό της στο οικονομικό επίπεδο με την επιβολή ενός μοντέλου συσσώρευσης, το οποίο απέβλεπε στη συσσώρευση και συγκέντρωση και γρήγορη ανάπτυξη των κλάδων που βρίσκονταν στον άμεσο έλεγχο της μεταπρατικής αστικής τάξης, όπως η οικοδομή, η μεταποίηση, η ναυτιλία, ο τουρισμός και τα μεγάλα τεχνικά έργα.⁴⁷

45. Ο Ν. Μαραβέγιας, *ό.π.*, σ. 52, σημειώνει σχετικά: «Στα πλαίσια αυτά η αγροτική πολιτική προσπάθησε όχι μόνο να «βοηθήσει» αλλά και να «υποχρεώσει» τον αγροτικό τομέα να συμβάλλει, όσο το επέτρεπαν οι πολιτικές και κοινωνικές ισορροπίες, στη δημιουργία εννοϊκών συνθηκών για τη δραστηριοποίηση του ιδιωτικού κεφαλαίου στο μη αγροτικό τομέα της οικονομίας». Ο Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, *Εργατικές αμοιβές και συσσώρευση κεφαλαίου στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1992, σ. 59, επισημαίνει επίσης ότι «ο οικονομικός και πολιτικός συσχετισμός δυνάμεων στον βιομηχανικό τομέα είχε ως απαραίτητο συμπλήρωμα την πολιτική συγκράτησης σε χαμηλότερο ακόμα επίπεδο των αγροτικών εισοδημάτων. Αν πάρουμε υπόψη ότι, στη δεκαετία του 1960, η απασχόληση στον πρωτογενή τομέα ήταν περίπου τριπλάσια από ό,τι στη μεταποίηση, μπορούμε να αντιληφθούμε τη σημασία αυτής της πολιτικής για την όλη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου».

46. «Ένα καθεστώς όπου το εκλογικό δικαίωμα ήταν μεν 'καθολικό', συνοδευόταν όμως παράλληλα από συστηματικό ταξικό αποκλεισμό». Βλ. Ν. Μουζέλης, *ό.π.*, σ. 269.

47. Βλ. Α. Μωυσίδης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 1986, σ. 60-61.

4. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ (1967-1974)

Η οικονομική πολιτική της δικτατορίας επιφύλασσε στον αγροτικό τομέα τον ρόλο του «συμπληρώματος» των άλλων τομέων οικονομικής δραστηριότητας (οικοδομές, τουρισμός, μεταποίηση) που είχαν προτεραιότητα στην αναπτυξιακή διαδικασία. Προκειμένου να γίνει αποδεκτή από τον αγροτικό κόσμο αυτή η πολιτική, συνδυάστηκε με φραστικές διακηρύξεις (όπως αυτές του υπουργού Γεωργίας Ματθαίου ότι πρέπει να σταματήσει η εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο στη γεωργία, να περιοριστεί ο παρασιτικός ρόλος των μεσαζόντων, να ενδυναμωθούν οι συνεταιρισμοί), αλλά και με μέτρα καθαρά δημαγωγικού χαρακτήρα (όπως η διαγραφή των αγροτικών χρεών, η αύξηση των συντάξεων, κλπ.).⁴⁸

Έτσι, μερικές εβδομάδες μετά την κήρυξη του στρατιωτικού νόμου και ενώ εκατοντάδες στελέχη του αγροτικού και συνεταιριστικού χώρου είχαν οδηγηθεί στις φυλακές,⁴⁹ δημοσιεύονται οι αναγκαστικοί νόμοι 31 και 28 που προβλέπουν, από τη μια, τη διάλυση των αγροτικών συλλόγων και την αντικατάσταση των αιρετών διοικήσεων των συνεταιρισμών όλων των βαθμίδων και της ΠΑΣΕΓΕΣ

48. «...Η αγροτική μας πολιτική θα' χει σαν αντικειμενικό σκοπό την ευημερία της αγροτιάς, την ανακούφισή της, την προκοπή της. Για να πάμε μπροστά, τόσο από οικονομικής όσο και από κοινωνικής απόψεως, πρέπει να σταματήσει η εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο σε κάθε εκδήλωση οικονομικής ζωής και να απελευθερωθεί ο εργαζόμενος λαός από την οικονομική καταπίεση. Πρώτο μέλημά μας θα είναι η προστασία της εγχωρίου παραγωγής [...] Δεν είναι δυνατόν να αφήσουμε τις τιμές των αγροτικών προϊόντων να διαμορφώνονται όπως μέχρι σήμερα. Βαρέθηκαν πια οι αγρότες να ακούν το τροπάρι περί διαμορφώσεως των τιμών στη διεθνή αγορά. Γιατί όλοι γνωρίζουν ότι η τιμή του προϊόντος, του μόχθου και του ιδρώτα τους, για να φθάσει από τον παραγωγό ως τον τελευταίο καταναλωτή, περνώντας από αρκετά χέρια, ανεβαίνει συνεχώς. Αυτή η διαφορά τιμής, είναι κέρδη του παραγωγού, που τον τα παίρνουν παρασιτικά επαγγέλματα. Είμεθα αποφασισμένοι να θέσουμε τέρμα σε αυτή την απαράδεκτη κατάσταση και να εξασφαλίσουμε στον αγρότη τη σωστή αμοιβή του μόχθου του. Γι' αυτό θα γίνει συγχέντρωση των προϊόντων μέσω των συνεταιρισμών διαθέσεως και πώληση μέσω αυτών στις αγορές...». Βλ. «Οι οικονομικοί στόχοι της νέας κυβέρνησεως», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 4 Μαΐου 1967.

49. «Είναι ψευδές εκείνο που διακηρύσσουν οι εις το Παραπέτασμα παρεπιδημούντες κομμουνιστάι, ότι αποκεφαλίζομεν το Αγροτικόν Κίνημα. Απλώς κόψαμε τα κεφάλια της Λερναίας Ύδρας που είχαν αγκαλιάσει τον Αγροτικό λαό». (Λόγος του υπουργού Γεωργίας, Α. Ματθαίου, βλ. «Τα νέα Διοικητικά Συμβούλια ΠΑΣΕΓΕΣ, ΚΥΔΕΠ & Ελαιουργικής», *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 3-8, 1967, σ. 88).

με διορισμένες από το νέο καθεστώς και, από την άλλη, την αύξηση κατά 70% των αγροτικών συντάξεων και την επέκταση της νοσοκομειακής περίθαλψης για τους αγρότες και στις ιδιωτικές κλινικές με έξοδα του ΟΓΑ.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, σε όλη τη διάρκεια της επτάχρονης δικτατορίας, η πολιτική καθήλωσης των αγροτικών τιμών και εισοδημάτων που θα ακολουθήσει θα συνοδευτεί από μέτρα αστυνόμευσης και αυταρχισμού από τη μια, και από δημιουργικές παραχωρήσεις από την άλλη, με σκοπό την ενσωμάτωση του πληθυσμού της υπαίθρου στις πολιτικές επιλογές του στρατιωτικού καθεστώτος.

Πιο συγκεκριμένα, η αγροτική πολιτική των κυβερνήσεων των συνταγματαρχών είχε τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: πρώτον, την ολοένα μειούμενη συμμετοχή της γεωργίας στη συνολική οικονομική δραστηριότητα. Αυτό ήταν αναμενόμενο καθώς οι εξελίξεις σχετικά με τη συμμετοχή της γεωργίας στη συνολική παραγωγή είχαν ξεκινήσει πριν από τη δικτατορία. Έτσι, η συμβολή της γεωργίας στο ΑΕΠ από 22,1% το 1966 πέφτει στο 15,5% το 1973 και του αγροτικού εισοδήματος στο εθνικό εισόδημα από το 25% στο 20,6%. Παράλληλα η μερίδα των αγροτικών επενδύσεων στο σύνολο των επενδύσεων της χώρας μειώθηκε από 13% το 1966 σε επίπεδα κάτω του 10% το 1972, ενώ ο μέσος ετήσιος ρυθμός ανόδου του γεωργικού προϊόντος από 3% στην περίοδο 1958-1966 έπεσε στο 1,7% στην περίοδο 1967-1973.⁵⁰ Επιπλέον, το πενταετές σχέδιο της δικτατορίας 1968-1972 προβλέπει ότι η διαφορά του ακαθάριστου κατά κεφαλή προϊόντος μεταξύ της γεωργίας και των αστικών τομέων της οικονομίας θα διευρυνθεί και από 735 δολάρια το 1967 θα φθάσει τα 970 δολάρια το 1972!⁵¹

Δεύτερον, οι τιμές των βασικών αγροτικών προϊόντων διατροφής «πάγωσαν» στη διάρκεια της επτάχρονης δικτατορίας. Χαρακτηριστικές είναι οι διακυμάνσεις των τιμών ορισμένων ενδεικτικών προϊόντων στην πενταετία 1966-1971: το μαλακό σιτάρι από

50. Σ. Καράγιωργας, «Οι οικονομικές συνέπειες...», *ό.π.*, σ. 32.

51. Το 1967 το ακαθάριστο κατά κεφαλή προϊόν στη γεωργία ήταν 335 δολάρια και των λοιπών τομέων 1070 δολάρια. Σύμφωνα με τις προβλέψεις του πενταετούς προγράμματος, το 1972 το προϊόν στη γεωργία θα έφτανε στα 460 δολάρια και των λοιπών κλάδων στα 1.430 δολάρια. Βλ. τις παρατηρήσεις της ΠΑΣΕΓΕΣ για το πενταετές πρόγραμμα στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο*, 31/10/1968. Σύμφωνα με μια άλλη εκτίμηση, το 1969 το κατά κεφαλή αγροτικό εισόδημα ήταν 275 δολάρια, ενώ στους άλλους τομείς της οικονομίας είχε φτάσει τα 1.240 δολάρια. Βλ. Β. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 54.

τις 2,5 έφτασε στις 2,4 δρχ./κιλό, το σκληρό σιτάρι από τις 3,3 στις 3,4 δρχ./κιλό, οι τομάτες από τις 2,2 στις 1,6 δρχ./κιλό, η κορινθιακή σταφίδα από τις 8 στις 7 δρχ./κιλό, οι πατάτες από τις 2,3 στις 2,4 δρχ./κιλό, το καλαμπόκι από τις 2,6 στις 2,7 δρχ./κιλό.⁵² Η πολιτική παγώματος των τιμών συνδεόταν εμφανώς με τον ρόλο των «μεσαζόντων» που ήθελε να καταπολεμήσει η κυβέρνηση της δικτατορίας. Όμως, μια τέτοια πολιτική είχε έντονα αρνητικές συνέπειες στα αγροτικά εισοδήματα παρά στους μεσαζόντες. Οι τελευταίοι είχαν σαφώς περισσότερες δυνατότητες να διαφοροποιήσουν τα προϊόντα που εμπορεύονταν και να προσανέξισουν τις τιμές.⁵³

«Είναι έντονη η συναίσθηση ότι η γεωργία καθ' όλη την πενταετία 1968-1972 θεωρήθηκε σαν μια πηγή πλούτου που τη δημιουργούσαν άνθρωποι, που δεν είχαν όπως οι λοιπές κατηγορίες των πολιτών τα ίδια δικαιώματα και τις ίδιες οικονομικές απαιτήσεις», έγραφε στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* τον Ιανουάριο του 1974 ένας πρώην υποδιευθυντής της ΑΤΕ, υπολογίζοντας σε 600-700 εκατ. δρχ. την απώλεια εισοδήματος την οποία είχαν υποστεί οι έλληνες σιτοπαραγωγοί εξ αιτίας της σταθερής τιμής του ψωμιού στη διάρκεια αυτής της πενταετίας.⁵⁴ Η πολιτική φτηνών μέσων διατροφής επέτρεψε την καθήλωση του εργατικού μισθού σε χαμηλά επίπεδα, και αποτέλεσε σημαντική ενίσχυση στη βιομηχανία, μέσω της αύξησης των περιθωρίων του καπιταλιστικού κέρδους των επιχειρήσεων.⁵⁵ Όπως σημείωνε η εφημερίδα *Το Βήμα* τον Ι-

52. ΑΤΕ, ό.π., σ. 120-142.

53. Τελικά, οι μεσαζόντες δεν καταπολεμήθηκαν, σε αντίθεση με όσα είχε δηλώσει ως πρόθεση ο τότε υπουργός Γεωργίας, Α. Ματθαίου.

54. Βλ. Α. Λιακατάς, «Η ελληνική γεωργία κατά την πενταετία 1968-1972», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 10 Ιανουαρίου 1974.

55. Ο Π. Λινάρδος-Ρυλμόν σημειώνει ότι η συμπίεση της αμοιβής της γεωργικής εργασίας αναδεικνύεται σε γενικότερο διαρθρωτικό χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου και επισημαίνει ότι η αύξηση της παραγωγικότητας στη γεωργία στην περίοδο ως το 1974, «δεν μεταφράστηκε σε παράλληλη αύξηση του εισοδήματος, πράγμα που σημαίνει ότι η βιομηχανία προσπάθησε να αξιοποιήσει όσο ήταν δυνατόν τις συνολικές πολιτικές προϋποθέσεις που επέτρεπαν αυτή την πολιτική αγροτικών τιμών». Βλ. Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, ό.π., σ. 58. Ο Ν. Μουζέλης τονίζει ότι, λόγω της χαμηλής απόδοσης των αγροτικών επενδύσεων, το μεγάλο ιδιωτικό κεφάλαιο απέφευγε τις επενδύσεις στην ύπαιθρο, όπου δε ενεπλάκη στη γεωργία, λειτουργήσε περισσότερο στη σφαίρα της κυκλοφορίας και όχι της παραγωγής: «Στην πραγματικότητα, είτε τροφοδοτούσε τη ντόπια είτε τη διεθνή αγορά, το εμπορικό κεφάλαιο κατάφερε να απομυζήσει ουσιαστικά τους μικρούς και ανοργάνωτους καλλιεργητές και συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στη σχετική περιθωριοποίη-

ούλιο του 1972: «...Η γεωργία στην Ελλάδα συνεχίζει να καταβάλλει τα έξοδα της βιομηχανικής και τουριστικής ανάπτυξης της χώρας [...] Η καθήλωση των αγροτικών τιμών επιφέρει ως συνέπεια –εάν τούτο δεν επιδιώκεται συνειδητώς από την κρατική οικονομική πολιτική– την διατήρηση του χαμηλού κόστους ζωής στα αστικά κέντρα και την εξασφάλιση φθηνής εργατικής δύναμης. Στις συνθήκες αυτές ο αγροτικός τομέας καλείται να φέρει ένα σημαντικό βάρος, ίσως το σημαντικότερο της βιομηχανικής αναπτύξεως».⁵⁶ Ταυτόχρονα, το συνολικό ποσοστό καταναλωτικών δαπανών των αγροτών σε σχέση με αυτό των υπόλοιπων κατηγοριών του πληθυσμού μειωνόταν σταθερά.

Οι τιμές ορισμένων αγροτικών πρώτων υλών (όπως π.χ. του βαμβακιού και του καπνού) έμειναν σχετικά στάσιμες στη διάρκεια της δικτατορίας. Σε κάθε περίπτωση, οι ρυθμοί αύξησης των τιμών των βιομηχανικών προϊόντων ήταν μεγαλύτεροι της αύξησης των τιμών της πρώτης ύλης τους, με αποτέλεσμα να προκύπτουν σημαντικά κέρδη για τις αντίστοιχες βιομηχανίες. Ακόμη, σημαντική μεταφορά αγροτικού πλεονάσματος λάμβανε χώρα και μέσα από την πώληση βιομηχανικών εισροών στη γεωργία (μηχανήματα, λιπάσματα κλπ.) εξ αιτίας της ταχύτερης αύξησης της τιμής αυτών των προϊόντων, σε σύγκριση με τις τιμές των αγροτικών.⁵⁷ Χαρακτηριστικές είναι οι αντιδράσεις θεσσαλών καλλιεργητών όπως καταγράφονται σε μία ανταπόκριση του *Οικονομικού Ταχυδρόμου* τον Νοέμβριο του 1973: «...Η καθήλωση των τιμών

ηση των ελλήνων αγροτών και τη συστηματική μεταφορά των πόρων από την ύπαιθρο στα αστικά κέντρα». Βλ. Ν. Μουζέλης, ό.π., σ. 275.

56. Βλ. *Το Βήμα*, 15/7/1972.

57. Οι Καράγιωργας - Πάκος αποδίδουν τη δεινή εισοδηματική θέση των αγροτών κατά τη μεταπολεμική περίοδο στην εκμετάλλευσή τους από το μεταπρατικό και το βιομηχανικό κεφάλαιο: «Τα κεφάλαια αυτά φαίνεται να αποσπούν μεγάλο μέρος της υπεραξίας που παράγουν οι αγρότες. Αυτό γίνεται τόσο με την πώληση στους αγρότες των βασικών εισροών (μηχανήματα, φυτοφάρμακα, λιπάσματα, κ.ά.) σε υψηλές τιμές, όσο και με την αγορά από τους μεταπράτες των αγροτικών προϊόντων σε χαμηλές τιμές. Οι αγροτικοί συνεταιρισμοί στη χώρα δεν είναι οργανωμένοι αποτελεσματικά σε τόση έκταση ώστε να είναι σε θέση να υποκαταστήσουν τους μεσάζοντες, πράγμα που θα βοηθούσε σημαντικά στη βελτίωση της εισοδηματικής κατάστασης του αγρότη και θα άμβλυι τις ανισότητες στη διανομή του εισοδήματος». Βλ. σχετικά: Σ. Καράγιωργας - Θ. Πάκος, «Κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες», στο *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Εξάντας, Αθήνα 1986, σ. 267-286.

των προϊόντων μας εξαφανίζει τελείως το κέρδος και, συνεπώς, προτείνει σε έναν μεγάλο αριθμό συναδέλφων μας να εγκαταλείψουν την γεωργία [...] Κι όμως, το κράτος κατηλώνοντας με αστυνομικό και βίαιο τρόπο τις τιμές μας, αφήνει πλήρη και απεριόριστη ελευθερία τιμών σ' όλους αυτούς οι οποίοι μας προμηθεύουν τα υλικά (π.χ. τρακτέρ), των οποίων έχουμε ανάγκη για τις καλλιέργειες μας...». ⁵⁸

Ως αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής, οι εισοδηματικές ανισότητες μεταξύ των κατοίκων των αστικών και αγροτικών περιοχών διευρύνθηκαν στη διάρκεια της επταετίας. Στη περίοδο 1967-1970, σημειώνεται πτώση του μέσου ποσοστού αύξησης του αγροτικού εισοδήματος σε σχέση με την αμέσως προηγούμενη τετραετία 1963-1966. ⁵⁹ Αντίθετα, τα ποσοστά αύξησης του κατά κεφαλήν αστικού εισοδήματος παραμένουν σταθερά μετά το 1967 και, πάντως, αισθητά υψηλότερα από τα ποσοστά του κατά κεφαλήν αγροτικού εισοδήματος. ⁶⁰ Όπως σημειώνει ο Σάκης Καράγιωργας «η εισοδηματική θέση των αγροτών [...] χειροτέρευσε σημαντικά σε σύγκριση με τον αστικό πληθυσμό. Ο ρυθμός αυξήσεως του κατά κεφαλήν αγροτικού εισοδήματος (σε τρέχουσες τιμές) από 11% την περίοδο 1963-1966 έπεσε στο 6,2% την περίοδο 1968-1971, ενώ το κατά κεφαλήν αστικό εισόδημα εξακολουθούσε να αυξάνει με ρυθμό γύρω στο 9,5%». ⁶¹ Τέλος η Μ. Πετμεξίδου-Τσουλουβή επισημαίνει και την περιφερειακή διάσταση του ζητήματος των αυξανόμενων εισοδηματικών ανισοτήτων στη διάρκεια της δικτατορίας: ενώ οι κάτοικοι του λεκανοπεδίου της Αττικής μειώνουν το ποσοστό δαπανών για βασικές βιοτικές ανάγκες και αυξάνουν το ποσοστό δαπανών για ποιοτικά αγαθά και υπηρεσίες, κάτι αντίστοιχο δεν καταγράφεται στην υπόλοιπη Ελλάδα και, πολύ περισσότερο, στις αγροτικές περιοχές. ⁶²

Η εκροή του αγροτικού πλεονάσματος εκτός αγροτικού χώρου είχε ως συνέπεια, από τη δεκαετία του 1950 ήδη, τον περιορισμό του επιπέδου διαβίωσης των αγροτών και τη σταδιακή εγκατάλειψη της υπαίθρου από ένα σημαντικό τμήμα του αγροτικού πληθυ-

58. Βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 22 Νοεμβρίου 1973.

59. Δ. Σωτηρόπουλος, «Ο μπουρλοτιέρης κομμουνιστής...», *ό.π.*, σ. 125.

60. Γ. Πεσμαζόγλου, «Η Ελληνική οικονομία μετά το 1967», *ό.π.*, σ. 137 και 143.

61. Σ. Καράγιωργας, «Οι οικονομικές συνέπειες...», *ό.π.*, σ. 31.

62. Βλ. Μ. Πετμεξίδου-Τσουλουβή, *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική πολιτική*, Εξάντας, Αθήνα 1992, σ. 89.

σμού. Οι υπεύθυνοι της αγροτικής πολιτικής της δικτατορίας, αν και πλειοδοτούσαν σε διακηρύξεις υπέρ της παραμονής του πληθυσμού στην ύπαιθρο⁶³ εκθειάζοντας την «αγνότητα» και την «καθαρότητα» της αγροτικής ζωής,⁶⁴ στην πράξη διαμόρφωναν τις συνθήκες που ευνοούσαν ακόμη περισσότερο την αγροτική έξοδο. Η τάση μετακίνησης προς τα μεγάλα αστικά κέντρα και το λεκανοπέδιο της Αττικής παρέμεινε το ίδιο έντονη, ενώ η μετανάστευση προς το εξωτερικό, μετά από μια πρόσκαιρη ύφεση, αρχίζει πάλι να διογκώνεται: ενώ το 1968 έφυγαν 50.000 άτομα, το 1969 έφυγαν 91.000 και το 1970 93.000 άτομα.

Οι εξελίξεις αυτές έλαβαν χώρα παρά τα πρώτα φιλολαϊκά μέτρα που έλαβε η δικτατορία υπέρ των αγροτών (αύξηση συντάξεων, νοσοκομειακή περίθαλψη, ενδυνάμωση των συνεταιρισμών),

63. «Τέλος, ξεχωριστή σημασία θα δώσουμε στο χωριό. Το βασικό κύτταρο του Εθνικού μας οργανισμού. Να σταματήσει η αστυφιλία. Να ζήσουν οι αγρότες μας ανθρώπινη ζωή. Να νοιώθουν οι νέοι μας ευτυχισμένοι στο Χωριό τους και να νοιώθουν υπερήφανοι γι' αυτό». (Μήνυμα του υπουργού Γεωργίας, Α. Ματθαίου, προς τους αγρότες, βλ. *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 3-8, 1967, σ. 82). Σε άλλες περιπτώσεις, οι υπεύθυνοι της χούντας επιχειρούσαν απλώς να εκλογικεύσουν και να εξωραϊσουν το ρεύμα της αγροτικής εξόδου: «Δεν θα πρέπει να διερωτώμεθα τι θα απογίνωμεν εκ της ελαττώσεως του αριθμού των αγροτών. Απλώς θα γίνωμεν χώρα γεωργικώς εκσυγχρονισμένη, ακμαία, ανταγωνιστική και ευημερούσα. Άλλωστε πώς θα εμποδίσωμεν το παιδί του αγρότου να ευρύνη τας φιλοδοξίας του και να τας κατευθύνη προς την επιστήμην, τα γράμματα, τας τέχνας, το εμπόριον, που ευδοκίμουν εις την πόλιν; Δεν συνιστώμεν, βεβαίως, εγκατάλειψιν του χωριού. Αντιθέτως πράττομεν ό,τι δυνατόν, διά να τονίσωμεν την προς αυτό αγάπην. Αλλά και δεν έχομεν το δικαίωμα να απαγορεύσωμεν τας άλλας προτιμήσεις, όταν υπάρχει τρόπος αντί να μειούται, να αυξάνη η παραγωγή». («Ραγδαίως αναπτύσσεται η Ελληνική Γεωργία. Συνέντευξις του Γεν. Γραμματέως του Υπουργείου Γεωργίας κ. Χ. Μίχαλου προς την τηλεόρασιν των Ενόπλων Δυνάμεων», *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 1, 1970, σ. 5).

64. «Δεν πρέπει ο αγρότης να σκέπτεται όπως άλλοτε, και όνειρόν του να είναι πότε αυτός ή τουλάχιστον τα παιδιά του θα ξεσπιτωθούν από το χωριό και πηγαίνοντας εις την πόλιν θα γίνουν αστοί. Η σκέψις αυτή είναι απαράδεκτος, διότι είναι τόσο επικίνδυνος, ώστε θα έχη θανάσιμα αποτελέσματα διά το έθνος, εάν δεν την αναστείλωμεν και δεν θέσωμεν τα αντικειμενικά δεδομένα διά την εξάλειψίν της. Σήμερα, με τα μέσα της συγκοινωνίας, με τα μέσα του τεχνικού πολιτισμού, με τα μέσα τα οποία έχομεν να επικοινωνώμεν με τον κόσμον και να έχουμεν επαφήν με τα προηγμένα αγαθά του πολιτισμού, η ζωή είναι δυνατόν να είναι περισσότερον ωραία εις το άγιον, ελεύθερον και καθαρό χωριό, από ό,τι εις την μολυσμένην ατμόσφαιραν της πόλεως». (Εξαγγελία του Γ. Παπαδόπουλου περί απόσβεσης των αγροτικών χρεών, 30-3-1968, βλ. Γ. Παπαδόπουλος, *Το Πίστεύω μας*, τόμ. Β', Έκδοσις Γενικής Διευθύνσεως Τύπου, Αθήνα 1968, σ. 92).

με αποκορύφωμα την παραγραφή των αγροτικών χρεών (ύψους 7,5 δις δρχ.) τον Μάρτιο του 1968 λίγους μήνες πριν από το δημοψήφισμα για την έγκριση του Συντάγματός της. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ρύθμιση ή η αναστολή πληρωμής των γεωργικών και συνεταιριστικών χρεών προς την ΑΤΕ, που δημιουργήθηκαν κυρίως εξαιτίας της κρατικής αγροτικής πολιτικής, υπήρξε μια αρκετά διαδεδομένη πρακτική των ελληνικών κυβερνήσεων στο μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα. Στις κοινοβουλευτικές περιόδους, ήταν συνήθως αποτέλεσμα πολιτικού συμβιβασμού μεταξύ των μεγαλύτερων πολιτικών κομμάτων και αφορούσε αναστολή άμεσων πληρωμών, συμψηφισμούς ή μείωση των χρεολυτικών τόκων. Πάντως, καμία κοινοβουλευτική κυβέρνηση δεν προχώρησε σε παραγραφή των χρεών, θεωρώντας ότι παρόμοια πρακτική θα διατάρασσε τα συναλλακτικά ήθη και την αξιοπιστία των πιστωτικών ιδρυμάτων. Ωστόσο, η δικτατορία των συνταγματαρχών δεν ήταν η μόνη κυβέρνηση της χώρας που έλαβε παρόμοια μέτρα στον 20ό αιώνα. Δεν είναι τυχαίο ότι τριάντα χρόνια νωρίτερα, το 1938, η δικτατορία Μεταξά προχώρησε στην παραγραφή των συσσωρευμένων αγροτικών χρεών της μεσοπολεμικής περιόδου. Είναι σαφές ότι με αυτή την ενέργεια ευνοήθηκε η οικονομική ανευθυνότητα.

Ωστόσο, συνολικά κρίνόμενη, η αγροτική πολιτική της δικτατορίας ήταν περιοριστική και όχι επεκτατική. Αυτό φαίνεται από την εξέλιξη των δαπανών για την αγροτική πολιτική τιμών και εισοδημάτων, οι οποίες στην περίοδο 1968-1973 μειώνονται στο 6,9% των συνολικών δαπανών του προϋπολογισμού, έναντι 8,8% της περιόδου 1962-1967.⁶⁵ Η συγκράτηση της αύξησης των αγροτικών δαπανών άφησε κάποια μεγαλύτερα περιθώρια για τη διαρθρωτική πολιτική, χωρίς να σημαίνει ότι η κατανομή των δαπανών ανταποκρινόταν στις πραγματικές ανάγκες του αγροτικού τομέα. Οι δαπάνες για έρευνα και εκπαίδευση ήταν ελάχιστες και για την πολιτική γης ανύπαρχτες, όπως και στις προηγούμενες περιόδους. Σημαντική διαφοροποίηση υπάρχει μόνο στο επίπεδο των ιδιωτικών επενδύσεων στον αγροτικό τομέα, η οποία οφείλεται στη χρηματοδότηση της ΑΤΕ και εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο της επεκτατικής πιστωτικής πολιτικής της δικτατορίας (που οδήγησε, τελικά, σε πληθωριστική έκρηξη το 1973). Τις διαρθρωτικές αδυναμίες της ελλη-

65. Βέβαια οι δαπάνες αυτές θα ήταν μεγαλύτερες εάν συνυπολογίζονταν και τα διαγραφέντα χρέη (στην περίπτωση που θεωρούνταν μια «εφάπαξ», «ad hoc» επιδότηση).

νικής γεωργίας και τις αστοχίες της ακολουθούμενης αγροτικής πολιτικής καταγράφουν και οι ετήσιες εκθέσεις του ΟΟΣΑ για την ελληνική οικονομία. Ειδικότερα, η έκθεση που δημοσιεύτηκε το 1971, αν και αναφέρεται επαινετικά στα επιτεύγματα του αστικού τομέα της οικονομίας, επισημαίνει ότι στον χώρο της αγροτικής οικονομίας οι εξελίξεις ήταν λιγότερο ευνοϊκές: παρά την αύξηση των εξαγωγών αγροτικών προϊόντων, αναφέρεται ότι δεν πραγματοποιήθηκε η ζητούμενη μετατόπιση του κέντρου βάρους της αγροτικής παραγωγής από τα δημητριακά προς την παραγωγή κρέατος και γαλακτοκομικών προϊόντων. Επισημαίνεται, επίσης, ότι το συνολικό αγροτικό προϊόν της περιόδου 1968-1970 ήταν χαμηλότερο από αυτό της προηγούμενης περιόδου 1965-1968, καθώς και ότι, παρά τις αντίθετες διαβεβαιώσεις του καθεστώτος, δεν επιτεύχθηκε μια ευνοϊκή για τη γεωργία αναδιάρθρωση των πιστώσεων.⁶⁶

Με την επιβολή της δικτατορίας οι σχέσεις της Ελλάδας με την Ευρώπη περιήλθαν σε μια κατάσταση «ελεγχόμενης κρίσης»,⁶⁷ ενώ οι μηχανισμοί της Κοινής Αγοράς ανέστειλαν κάθε ενταξιακή διαδικασία. Άμεσα διεκόπη και η διαπραγμάτευση για χρηματοδότηση μέσω του FEOGA καθώς και η χρηματοδότηση της ελληνικής γεωργίας μέσω του Χρηματοδοτικού Πρωτοκόλλου.⁶⁸ Οι ελληνικές γεωργικές εξαγωγές, τουλάχιστον από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, θα αναζητήσουν διέξοδο στις κομμουνιστικές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, εγχείρημα με αμφίβολα αποτελέσματα από την άποψη της συνέχειας.⁶⁹ Γενικότερα, οι συνέπειες της αποκοπής από την Ευρώπη και της διακοπής της ενταξιακής διαδικασίας υ-

66. Έκθεση του ΟΟΣΑ περί Ελλάδος, 1971, σ. 31.

67. Π. Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά...*, ό.π., σ. 290.

68. Το «διαφυγόν κέρδος» από την ΕΟΚ αφορά στο αναπτυξιακό δάνειο που πάγωσε και στην υποθετική χρηματοδότηση από το FEOGA που θα μπορούσε να είχε λάβει χώρα εάν: α) δεν υπήρχε δικτατορία και β) η ΕΟΚ δεχόταν μιαν ευνοϊκή για την Ελλάδα ανάγνωση των «περί εναρμόνισης με την ΚΑΠ» που (ασαφώς) α-ναφερόταν στη Συμφωνία των Αθηνών.

69. Βλ. Σ. Βαλντέν, «Ελληνική Δικτατορία και Ανατολικές χώρες», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 13, 1999, σ. 123-139. Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα, παρότι οι συνολικές ελληνικές εξαγωγές προς τις χώρες αυτές υποδιπλασιάστηκαν στη διάρκεια της περιόδου 1967-1974, η Ελλάδα «παρέμεινε σταθερά μια από τις δυτικές χώρες με το υψηλότερο αναλογικά εμπόριο με τις κομμουνιστικές χώρες, και με ισχυρή εξάρτηση από αυτές στις εξαγωγές πολλών ευπαθών αγροτικών προϊόντων». Για τις αντιδράσεις στους κόλπους της αντιδικτατορικής αντίστασης και, ιδιαίτερα, της Αριστεράς απέναντι στις οικονομικές σχέσεις της χούντας με τις κομμουνιστικές χώρες, βλ. στο ίδιο, σ. 136-138.

πήρξαν πολύ σημαντικές για τη χώρα και, ιδιαίτερα, για τον τομέα της γεωργίας.⁷⁰ Πέρα από τις χρηματοδοτικές απώλειες (που δεν ήταν αμελητέες),⁷¹ η μεγαλύτερη ζημιά εντοπίζεται στην αναγκαστική απομόνωση για μια σειρά ετών των παραγωγικών δυνάμεων της ελληνικής γεωργίας από τις εξελίξεις και τους μετασχηματισμούς του Κοινής Ευρωπαϊκής Αγοράς αγροτικών προϊόντων. Χάθηκαν, έτσι, πολύτιμος χρόνος και σημαντικές ευκαιρίες για την αναγκαία αναδιάρθρωση της ελληνικής γεωργίας ενώ, ταυτόχρονα, στη διάρκεια της επταετίας, επιδεινώθηκαν τα προβλήματα και οι διαρθρωτικές αδυναμίες της.

Στο ίδιο πλαίσιο με τη γενικότερη αγροτική πολιτική της δικτατορίας κυμάνθηκε και η στάση της απέναντι στους αγροτικούς συνεταιρισμούς. Παρά τις δημαγωγικές διακηρύξεις «διά το γνήσιον ενδιαφέρον της Επαναστάσεως διά τους Συνεταιρισμούς»,⁷² καμία

70. Ο Β. Πεσμαζόγλου αναφέρει: «Ένα από τα πλέον υποσχόμενα σκέλη της Συμφωνίας Συνδεσης καθίσταται στην ουσία ανενεργό. Συγχρόνως, ως προς το εμπορικό σκέλος, μια σειρά ελληνικές γεωργικές εξαγωγές (από τα εσπεριδοειδή και τα ροδάκινα, μέχρι το ελαιόλαδο, τον καπνό και τα κρασιά) θα αρχίσουν να προσκορπίζουν στον προστατευτισμό της κοινής οργάνωσης αγοράς και της κοινωνικής προτίμησης που προβλέπει η ΚΑΠ». Ο ίδιος σημειώνει ενδεικτικά ότι, ενώ το 1967 η ΕΟΚ των 6 απορροφούσε πάνω από 20% των ελληνικών εξαγωγών εσπεριδοειδών, το 1974 το μερίδιο της ΕΟΚ των 9 θα πέσει στο 6% περίπου. Ανάλογη εξέλιξη παρουσιάζουν και οι εξαγωγές ροδάκινων (με αποτέλεσμα μετά το 1972 η δικτατορική κυβέρνηση να αναζητεί εξαγωγικές διεξόδους στην Ανατολική Ευρώπη), καθώς και οι εξαγωγές ελαιολάδου και μη τυποποιημένων κρασίων. Όπως επισημαίνει ο ίδιος, τα προβλήματα στη διοχέτευση των γεωργικών εξαγωγών σχετίζονται άμεσα με την πορεία των εξαγωγών προς την ΕΟΚ, «ιδίως δε προς τη Γερμανία και τις χώρες Μπενελούξ, που το 1967 απορροφούν το 72% των εξαγωγών, το 1970 το 90% των υπερδιπλάσιων εξαγωγών, το δε 1974 μόλις το 39% των μειωμένων κατά το ήμισυ εξαγωγών». Βλ. Β. Πεσμαζόγλου, «Ελληνική δικτατορία και ΕΟΚ, οικονομία, πολιτική, ιδεολογία», στο Γ. Αθανασάτου - Α. Ρήγος - Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές πρακτικές, Ιδεολογικός λόγος, Αντίσταση*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999, σ. 92-114.

71. Ο πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου Κορν Μπεργκχάουερ δήλωνε, κατά τη διάρκεια της επίσημης επίσκεψής του στην Αθήνα, τον Αύγουστο του 1974: «Η ζημία που υπέστη η Ελλάδα κατά το χρονικό διάστημα 1967-1974 κατά το οποίο, ως γνωστόν, είχε ανασταλεί η λειτουργία της συνδέσεώς της με την ΕΟΚ, είναι σοβαρή. Ανάγεται κυρίως στον τομέα της αναπτύξεως της γεωργίας και της χρηματοδοτήσεως της ελληνικής οικονομίας. Η ζημία από την απώλειαν πιστώσεων που δεν χορηγήθηκαν συμποσούται σε τριακόσια εκατομμύρια δολάρια». Βλ. *Το Βήμα*, 25 Αυγούστου 1974.

72. «Αν αντιμετωπίσετε και λύσετε ορθώς το συνεταιριστικόν πρόβλημα εις τον χώρον της Ελληνικής αγροτιάς, ελύσατε το πρόβλημα της Ελλάδος» («Ο Βα-

προτεραιότητα δεν δόθηκε στην συνεταιριστική οργάνωση των παραγωγών, όπως φαίνεται και από το Πενταετές Πρόγραμμα 1968-1972: αντίθετα, τονίζεται ότι «θα αποφεύγεται η προνομιακή μεταχειρίσεις των συνεταιριστικών επιχειρήσεων, η οποία είναι δυνατόν να δημιουργήσει αντικίνητρα διά την είσοδον νέων επιχειρήσεων ή να θέσει εν κινδύνω τας υφισταμένας ιδιωτικές επιχειρήσεις».⁷³ Επιπλέον, επιχειρήθηκε η φίμωση και η καθήλωση του συνεταιριστικού κινήματος σε χειροκροτητή της κυβερνητικής πολιτικής.⁷⁴ Άλλωστε, στο πλαίσιο της οικονομικής πολιτικής της δικτατορίας, η οποία έθετε την αγροτική ανάπτυξη σε δεύτερη μοίρα, είναι φανερό ότι τα περιθώρια ουσιαστικής ενεργοποίησης και δράσης των αγροτικών συνεταιρισμών ήταν εξαιρετικά στενά. Πάντως, στην ουσία της πολιτικής που ακολουθήθηκε, το καθεστώς των συνταγματαρχών δεν φάνηκε να πρωτοτυπεί, αφού απλώς συνέχισε βασικά στοιχεία της πολιτικής των προδικτατορικών κυβερνήσεων απέναντι στους συνεταιρισμούς (ασφυκτικός έλεγχος των συνεταιριστικών οργανώσεων από το κράτος και την Αγροτική Τράπεζα και περιορισμός τους σε έναν πιστωτικό-διαμεσολαβητικό ρόλο). Εκείνο που διαφοροποιούσε τη νέα πολιτική ήταν το αυταρχικό θεσμικό πλαίσιο και το ανοιχτά καταπιεστικό καθε-

ρυσήμαντος διά τον Αγροτικόν Κόσμον της Ελλάδος Λόγος του Πρωθυπουργού κ. Γ. Παπαδόπουλου εις το Πανελλήνιον Αγροτοσυνεταιριστικόν Συνέδριον», *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 5, 1968, σ. 174).

73. Βλ. Υπουργείον Συντονισμού, *Πρόγραμμα...*, ό.π., σ. 77, ενώ στη σ. 66 προβλέπεται «κατάργησις του υφισταμένου ευνοϊκού καθεστώτος προς τας συνεταιριστικές βιομηχανίας, το οποίον είχε ως αποτέλεσμα την δημιουργίαν αντι-οικονομικών μονάδων».

74. *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, το επίσημο όργανο της συνεταιριστικής κίνησης, βρήκε από ανακοινώσεις, ψηφίσματα, τηλεγραφήματα, κλπ. των διορισμένων διοικήσεων των συνεταιρισμών, που εκθειάζουν «το έργο της Εθνικής Κυβερνήσεως», όπως το παρακάτω: «Οι σύνεδροι εκφράζουν την ευγνωμοσύνην των απανταχού της Ελλάδος αγροτών και των μελών των οικογενειών αυτών, ήτοι του ημίσεως σχεδόν του πληθυσμού της Χώρας, προς τον Ελληνικόν Στρατόν, ο οποίος διά της αναμάκτου επαναστάσεως της 21ης Απριλίου 1967, απηλευθέρωσε της Ελλάδας από τον εθνοκτόνον διχασμόν και από τον διαβρωτικόν κομματισμόν, έσωσεν αυτήν από την οικονομικήν και κοινωνικήν καταστροφήν εις την οποίαν την ωδήγουν αι οξύταται διαμάχαι αδιστάκτων πολιτικών ανδρών και απεσόβησε διά παντός τον κίνδυνον εξαφανίσεως του Ελληνοχριστιανικού πολιτισμού και της επικρατήσεως του αντεθνικού κομμουνισμού». («Το Ψήφισμα του Πανελληνίου Αγροτοσυνεταιριστικού Συνεδρίου, 25-27 Απριλίου 1968», *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 5, 1968, σ. 196).

στώ που επιβλήθηκε (συλλήψεις στελεχών του συνεταιριστικού κινήματος, διάλυση αγροτικών συλλόγων, κατάργηση των εκλεγμένων διοικήσεων και διορισμός εγκάθετων της δικτατορίας στα συλλογικά όργανα των συνεταιρισμών).⁷⁵ Στο νέο πλαίσιο που δημιουργήθηκε, επιβλήθηκε ένα καθεστώς απροκάλυπτης συντεχνιακής οργάνωσης των (αποκομμένων από τον αγροτικό κόσμο και ελεγχόμενων από διορισμένες διοικήσεις) συνεταιριστικών οργάνωσεων, απόλυτα συμβατό προς ένα πολιτικό σύστημα αυταρχικής φύσης.⁷⁶

Από το 1971-72, τα σοβαρά προβλήματα του αγροτικού τομέα γίνονται πλέον φανερά. Τα αποτελέσματα του πενταετούς προγράμματος στον τομέα της γεωργίας είναι πενιχρά και αντί του προβλεφθέντος ρυθμού ανάπτυξης της αγροτικής παραγωγής κατά 5,2%, αυτός περιορίζεται στο 2,4%. Ας σημειωθεί ότι ο αντίστοιχος ρυθμός αύξησης για την περίοδο 1960-1966 ήταν 4,9%. Σε μία σπάνια έξαρση αυτοκρατορικής, το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας δημοσιεύει τον «Απολογισμό έργου τετραετίας 1968-1971», όπου ομολογείται ανοιχτά η αποτυχία της αγροτικής πολιτικής και, ως αιτία, αναφέρεται το ότι οι τεθέντες στόχοι ήταν υψηλοί, δηλαδή εκτός πραγματικότητας.⁷⁷ Η σχετική χαλάρωση της λογοκρισίας το 1972-73, επιτρέπει στον Τύπο, ιδιαίτερα στον οικονομικό, να αναφέρεται

75. «Με την πρώτη φάσι γκρεμίσαμε μια αυτοκρατορία. Την αυτοκρατορία των αγροτοπατέρων. Με την δεύτερη φάσι θα κτίσουμε ένα ναό. Το ναό της ευημερίας του αγροτικού μας πληθυσμού. Και ένα κάστρο. Το κάστρο της περιφρουρήσεως της αγροτιάς. Το άπαρτο κάστρο του έθνους». (Ο λόγος του υπουργού Γεωργίας, Α. Ματθαίου, βλ. «Περιφερειακών Αγροτοσυνεταιριστικών Συνέδριον διαμερίσματος Πελοποννήσου-Κεφαλληνίας-Ζακύνθου, Πάτραι 27 Αυγούστου 1967», *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 9, 1967, σ. 128).

76. Έτσι, δεν είναι τυχαίο ότι, όπως και στη δικτατορία Μεταξά το 1938, οι διορισμένες αγροτο-συνεταιριστικές διοικήσεις, έσπευσαν να ανακηρύξουν τον δικτάτορα σε «πρώτο αγρότη» τον Απρίλιο του 1968: «Μου εκάματε την τιμήν να μου απονέμετε τον τίτλο του πρώτου αγρότου. Είναι μεγάλη δι' εμέ η τιμή, αλλ' είναι και βαρεία η υποχρέωσις υμών να ακούσετε αυτόν, τον οποίον εχαρηκτήρισατε πρώτον μεταξύ σας. Υπήρξεν πάντοτε η αγροτική τάξις η σπονδυλική στήλη και η συντηρητική μερίς του Ελληνικού λαού». (Ομιλία του Γ. Παπαδόπουλου προς την Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών Πατρών, 25-5-1968, βλ. Γ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 151).

77. «Η μη πραγματοποίησις του προγραμματισθέντος ρυθμού αυξήσεως του γεωργικού εισοδήματος οφείλεται εις τον τεθέντα σχετικώς υψηλόν στόχον 5,2% ετησίως». Βλ. «Ένας απολογισμός αλλιώςτικός από τους άλλους», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 6 Ιουλίου 1972.

στην δεινή κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει οι έλληνες αγρότες.⁷⁸ Στηλιτεύεται «η τάση της οικονομικής μας πολιτικής να υποτιμά την αγροτική παραγωγή σε σχέση με τη βιομηχανία και τον τουρισμό και να ρίχνει όλα τα βάρη σ' αυτή»⁷⁹ και θεωρείται υπεύθυνη «για την καθήλωση του αγροτικού εισοδήματος, που μόλις φθάνει το 1/3 του κατά κεφαλή εισοδήματος του συνολικού πληθυσμού της χώρας».⁸⁰ Καταγγέλλεται η «αντιαναπτυξιακή πολιτική της αστυνομεύσεως των τιμών των γεωργικών προϊόντων»,⁸¹ και «το κράτος των Αθηνών που μεταχειρίζεται τις ελληνικές επαρχίες ως εσωτερικές αποικίες».⁸² Περιγράφονται «οι συνέπειες της εγκαταλείψεως της γεωργίας για χάρη της βιομηχανίας»,⁸³ και θεωρείται ότι «οι αγρότες εξωθούνται πάλι στην κλειστή οικονομία που έπαυσε πλέον να υπάρχει στην ελληνική ύπαιθρο».⁸⁴

78. Χαρακτηριστική είναι μια σειρά τριών άρθρων του Αθ. Κανελλόπουλου στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο*, τον Οκτώβριο του 1973, όπου χάρη στην πρόσκαιρη ελευθεροτυπία της περιόδου Μαρχεζίνη, ασκείται συνολική κριτική στην οικονομική πολιτική της εξαιτίας. Ο Κανελλόπουλος αναφέρεται και στην υστέρηση της γεωργίας την οποία αποδίδει στη «διαμορφούμενη ανορθόδοξη δομή της αναπτύξεως της χώρας, κατά την οποία υστερούν οι τομείς παραγωγής υλικών αγαθών και προωθούνται τομείς παραγωγής υπηρεσιών. Τούτο συνέβη γιατί η οικονομική πολιτική προτίμησε την ευκολώτερη μέθοδο αναπτύξεως της οικονομίας διά της προώθησεως των οικοδομών και του τουρισμού και δεν εφρόντισε να εξασφαλίση μονιμότερες προϋποθέσεις περισσότερο ικανοποιητικής ανόδου στον αγροτικό τομέα μακροχρονίως. Η αδυναμία εισαγωγής αναγκαίων θεσμικών μεταβολών, η καθήλωση των αγροτικών τιμών και η συγκέντρωση της αναπτυξιακής προσπάθειας σε άλλους τομείς, απετέλεσαν παράγοντες καθυστερήσεως του αγροτικού τομέως που επηρέασε όχι μόνο τον εφοδιασμό της οικονομίας και τις τιμές, αλλά και υπεβλήθησε την έξοδο του πληθυσμού από την ύπαιθρο σε έκταση πολύ μεγαλύτερη απ' όση προέβλεπε το πενταετές πρόγραμμα». Βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 17 Οκτωβρίου 1973.

79. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 31 Ιανουαρίου 1974.

80. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 8 Νοεμβρίου 1973

81. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 31 Ιανουαρίου 1974. Πρέπει να σημειωθεί ότι ακόμη και το καθεστώς Ιωαννίνδη επέτρεψε την κριτική στην οικονομική πολιτική των προκατόχων του καθώς κάτι τέτοιο εξυπηρετούσε τις δικές του σκοπιμότητες.

82. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 24 Ιανουαρίου 1974.

83. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 20 Δεκεμβρίου 1973.

84. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 22 Μαρτίου 1973.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τελικά ποια ήταν η φύση της οικονομικής πολιτικής της δικτατορίας; Μολονότι είναι αρκετά δύσκολο να την περιγράψουμε με σαφήνεια, καθότι απουσιάζουν από αυτή ξεκάθαρες και ενιαίες αντιλήψεις των εκφραστών της σχετικά με την επιθυμητή οικονομική πολιτική, το άρθρο αυτό προσφέρει μερικές απαντήσεις. Καταρχάς, η δικτατορία εφάρμοσε στην οικονομία ένα είδος «ήπιου φιλελευθερισμού», σε συνδυασμό με την έλλειψη της δημοκρατίας, τον έλεγχο και την καταπίεση των εργατικών συνδικάτων. Λειτουργήσε υπέρ του ιδιωτικού τομέα δίνοντας ιδιαίτερη ώθηση στην οικοδομική δραστηριότητα, στη βιομηχανία και στον τουρισμό. Έδωσε σημαντικά κίνητρα για την ενθάρρυνση των ξένων επενδύσεων και τον «εκσυγχρονισμό» της κοινωνίας που περνούσε από την αγορά, την επιχειρηματικότητα και τον ανταγωνισμό. Προσπάθησε να εξασφαλίσει ευρύτερη νομιμοποίηση παίρνοντας ή εξαγγέλλοντας φιλολαϊκά μέτρα, όπως το πάγωμα των τιμών στα τρόφιμα, η αύξηση των αγροτικών συντάξεων, η ιατρική περίθαλψη, η διαγραφή των χρεών των αγροτικών συνεταιρισμών, κλπ. Πολλά από τα μέτρα αυτά είτε δεν υλοποιούνταν (π.χ. κοινωνική ασφάλιση) είτε ήταν αντιφατικά σε σχέση με τον ευρύτερο χαρακτήρα της οικονομικής πολιτικής που ακολουθήθηκε. Αναζήτησε η δικτατορία τη συναίνεση μέσα από ένα «κρατικό-κορπορατιστικό» πλαίσιο, όπου τα εργατικά συνδικάτα με τις διορισμένες διοικήσεις αναλάμβαναν συγκεκριμένους ρόλους. Δημιούργησε μια επίπλαστη ευημερία που βασίστηκε στις εισοδηματικές ανισότητες και, ιδιαίτερα, στη μεταφορά πλούτου από τον αγροτικό τομέα στους υπόλοιπους τομείς. Με τον τρόπο αυτό και τη δημιουργία μηχανισμών για τη μεταφορά αγροτικού υπερ-προϊόντος στο βιομηχανικό και υπόλοιπο αστικό τομέα της οικονομίας, η αγροτική οικονομία υποχρεώθηκε στον ρόλο τροφοδότη της βιομηχανικής ανάπτυξης με σκοπό τη δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών κερδοφορίας του ιδιωτικού κεφαλαίου στους μη αγροτικούς τομείς της οικονομίας και, κυρίως, στη μεταποίηση.⁸⁵

85. «Δεν είναι υπερβολική η διαπίστωση ότι όλη η μεταπολεμική βιομηχανική ανάπτυξη θα ήταν αδύνατη χωρίς τη μεγάλη και πολύμορφη εκμετάλλευση των τεράστιων υλικών και ανθρώπινων αποθεμάτων της ελληνικής γεωργίας. Έτσι, αν το κράτος με την επενδυτική παρέμβασή του υποβοήθησε τη συσώρευση κεφαλαίου στη γεωργία και πρόβαλλε ως εκφραστής των συμφερόντων της αγροτικής

Με την πτώση του δικτατορικού καθεστώτος, το 1974, φάνηκε ότι τα μεγάλα διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής γεωργίας όχι μόνο δεν είχαν επιλυθεί, αλλά, αντίθετα, είχαν επιδεινωθεί. Η συρρίκνωση του αγροτικού τομέα και η καθήλωση των αγροτικών εισοδημάτων ήταν τα αποτελέσματα μιας πολιτικής που, τελικά, είχε μεγαλύτερο κόστος για την αγροτική ανάπτυξη από το όφελος των άλλων κλάδων και, συνολικά, της εθνικής οικονομίας.

τάξης, με την πολιτική που εφάρμοξε στις τιμές των αγροτικών προϊόντων αφαιρούσε το αγροτικό πλεόνασμα και το "ιδιωτικοποιούσε" υπέρ του βιομηχανικού, εμπορικού, κλπ., κεφαλαίου». Βλ. Θ. Σακελλαρόπουλος, *Προβληματικές Επιχειρήσεις*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1992, σ. 114-115.